

ספר היובל לרב מרדכי ברויאר

אסופת מאמרים במדעי היהדות

כרך ב

אקדמון - בית ההוצאה של הסתדרות הסטודנטים
האוניברסיטה העברית
ירושלים, התשנ"ב

המערכת:

משה ארנד, משה בר-אשר, ישראל יבין, חננאל מאק, דוד רוזנטל

העורך:

משה בר-אשר

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: אברהם בן-אמתי

כיר המערכת: יוחנן ברויאר

לשון חכמים – דברי מבוא

תוכן העניינים

- א. לשון חכמים וספרות חז"ל (סעיפים 1–4)
- ב. מוצאה של לשון חכמים (סעיפים 5–6)
- ג. בין לשון המקרא ללשון חכמים
- (א) מידת הקרבה ומידת הריחוק ביניהן (סעי' 7)
 - (ב) הבדלים כרונולוגיים (סעי' 8–9)
 - (ג) הבדלים דיאלקטיים (סעי' 10–11)
 - (ד) הבדלי מסורות (סעי' 12)
 - (ה) זיקה ספרותית של לשון חכמים ללשון המקרא (סעי' 13–15)
- ד. אחדותה של לשון חכמים
- (א) ראיית המאחד וראיית המפריד (סעי' 16)
 - (ב) בין לשון התנאים ללשון האמוראים (סעי' 17)
 - (ג) דיאלקטים בתוך לשון התנאים (סעי' 18–19)
 - (ד) הבדלים בלשון בתוך המשנה (סעי' 20)
 - (ה) בין כתב-היד לדפוסים (סעי' 21–23)
 - (ו) טיפוס הלשון השונים בכתב-היד של המשנה (סעי' 24–27)
 - (ז) ייחודי מסורת (סעי' 28)
 - (ח) המסורות שבכתב והמסורות שבעל-פה (סעי' 29–30)
- ה. לשון חכמים ולשונות אחרות
- (א) המציאות הרב-לשונית בקרב דוברי לשון חכמים (סעי' 31)
 - (ב) לשון חכמים והארמית (סעי' 32–35)
 - (ג) לשון חכמים והיוונית והלטינית (סעי' 36–37)
- ו. נספח: מקורות עקיפין להכרת לשון חכמים
- (א) מקורות מישירין ומקורות עקיפין (סעי' 38–41)
 - (ב) תעודות ממדבר יהודה (סעי' 42)
 - (ג) מסורת השומרונים (סעי' 43–44)
 - (ד) התעתיקים ליוונית וללטינית (סעי' 45–46)
 - (ה) לשון התפילה והפיוט (סעי' 47)
- ז. סיכום (סעיפים 48–49)
- רשימת קיצורים

א. לשון חכמים וספרות חז"ל

1. לשון חכמים היא העברית שבה נכתבו גם ספרות התנאים וגם ספרות האמוראים בארץ-ישראל ובבבל. הספרות הזאת משתרעת על פני תקופה של למעלה מארבע מאות שנה: ספרות התנאים – הכוללת את המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבה – נכתבה בתקופה שמשנת 70 עד שנת 250 בערך; וספרות האמוראים נכתבה מסוף המאה השלישית עד שנת 500 בערך. בארץ-ישראל ספרות זו כוללת את התלמוד הירושלמי ואת המדרשים הקדומים, כגון בראשית רבה, ויקרא רבה, פסיקתא דרב כהנא ועוד; בבבל היא כוללת את התלמוד הבבלי.
2. אמנם רוב ספרות התנאים נערכה בשנים 200–250, אבל מחקר ספרות חז"ל הראה, שיש בתוך המשנה כמה וכמה קבצים שנכתבו סמוך לחורבן הבית השני בשנת 70 לספירה. על פי רוב מדובר בטקסטים שמתארים טקסים שנהגו בזמן שבית המקדש היה קיים,¹ כגון תיאור הבאת הביכורים (תיאור זה מובא במשנת ביכורים ג, א-ח); כמעט הכול מתואר בלשון הווה בפי מי שהיה נוכח בטקס זה.
3. המחקר הראה, שהדיבור העברי בארץ-ישראל נמשך בערך עד שנת 200; ואין עוד עוררין על כך, שהעברית שבספרות התנאים משקפת דיבור עברי חי באזורים שונים של הארץ,² ואילו ספרות האמוראים נבדלה הימנה בזמן ובמקום, וכותביה לא דיברו, כנראה, עברית אלא ארמית. בארץ-ישראל היה זה הדיאלקט שאנו מכנים ארמית גלילית או ארמית יהודית של ארץ-ישראל,³ ובבבל היה זה הדיאלקט הנקרא ארמית בבלי. ואכן הכול יודעים, שחלקים מספרות האמוראים גם בארץ-ישראל וגם בבבל כתובים ארמית, ולעתים הלשון מעורבת עברית-ארמית.
4. הלשון המשתקפת בטקסטים הספרותיים של חז"ל ידועה לנו כיום גם בעזרת חומר חיצוני – כגון מגילת הנוחשת מקומראן,⁴ איגרות שמעון בר-כוסבה שנתגלו במדבר יהודה, והן מתוארכות לשנות השלושים של המאה השנייה לספירה,⁵ וכן

1. ראה למשל אפשטיין, 1957, עמ' 21–58, ובמיוחד עמ' 44.
2. כמעט שאין לפקפק בעובדה, שהיו מקומות בודדים בארץ-ישראל שדיבור עברי המשיך להתקיים בהם גם בתקופת האמוראים, כמה וכמה דורות אחרי חתימת המשנה (ראה קוטשר, 1972, עמ' 57–60; והשווה פפירוס אוקספורד הנזכר להלן בהערה 7).
3. בגליל בתקופת האמוראים דיברו היהודים כנראה רק ארמית ובערים כגון סבריה ובית-שאן דיברו גם יוונית, אם כי המשיכו לכתוב יצירות חשובות בעברית (ראה קוטשר, 1972, שם).
4. החוקרים קובעים את זמנה לאמצע המאה הראשונה לספירה בקירוב.
5. קוטשר, 1977, עמ' 10–18; נותן סיכום קצר של היסודות הדומים ללשון חז"ל באיגרות בר-כוסבה העבריות, כגון אתן (כינאי נוכחים זכר), אלו (כינאי הרמו לרבים) ועוד. וראה דבריו החשובים של ילון, 1964, בפרק "עברית לדיבור" (עמ' 204–208).

כתובות בבתי-כנסת ובמקומות אחרים;⁶ כל אלה עדות יש בהם, שהלשון הייתה לשון חיה ששימשה לצורכי יום יום, ולא רק את החכמים בבית המדרש.⁷

ב. מוצאה של לשון חכמים

5. עד שנת 200 לפני הספירה, כלומר לפני תקופת החשמונאים, הכתיבה העברית הייתה בלשון המקרא. דבר זה משתקף עד המאות השנים שבספרי התנ"ך, כגון עזרא ונחמיה, דברי הימים ואסתר. אמנם יש הבדלים בדקדוק ובאוצר המלים בין ספרי הבית הראשון לספרי הבית השני, אבל קווי הלשון המאחדים את שתי התקופות הם מקיפים. אף ברוב רובם של ספרי קומראן שנכתבו (או הועתקו) בין שנת 100 לפני הספירה לשנת 100 לספירה נמשך הסגנון המקראי, אם כי יש סימנים מיוחדים ללשון המגילות הללו, ובכלל זה יסודות הדומים ללשון חז"ל.⁸ לשון חכמים באה לעולם כלל לשון ספרות, כאמור, רק לקראת סוף המאה הראשונה לספירה. מניין צצה ועלתה לשון זו?

6. חומר זה נידון בהרחבה בספרו של יוסף גוה (נוה, 1978); ראה למשל כתובת כפר-ברעם (עמ' 19-20):

יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל, יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף הזה, תבא ברכה במעשיו של[ום].

לפחות שתי מלים הן צורות מובהקות של לשון חכמים:

(א) יוסה, שם אופייני בתקופת חז"ל; זהו כנראה קיצור של השם יוסף; האורתוגרפיה אופיינית לארץ-ישראל, יוסה בהא סופית, בניגוד לכתיב הרווח יוסי ביד.

(ב) השם שקוף הוא שם עצם טיפוסי ללשון המשנה, כנגד משקוף של עברית המקרא. השווה שקוף (נגעים יב, ד, גם בדפוס המשנה) מכאן, כנגד משקוף (שמות יב, ז, כב-כג) מכאן. דרך אגב, בקונקורדנציה למשנה של רח"י קוטובסקי, המבוססת על משניות הדפוסים, מוצאים שבע פעמים משקוף; אבל בכתיב-היד הטובים בשש מתוכן הגרסה היא שקוף. וזה פירוט הנתונים על פי כתיב-היד ק, פד: "אין בינה לבין השקוף" (ואהלות ט, יז); "והיא נוגעת בשקוף" (שם י, ז); "מכנגד השקוף" (שם יא, ז 2x); "מורבק לשקוף... נוגע בשקוף" (שם יב, ח [י]); אבל בדפוסים הגרסה היא תמיד משקוף במשניות הנ"ל. רק במקום אחד במשנה הצורה משקוף היא גרסה אותנטית: "וסעון הזאה באגודת אוזב על המשקוף ועל שתי המוזוות" (פסחים ט, ה) - מתוך זיקה ספרותית ברורה לפסוק במקרא, המדבר על הַזָּאת הדם של פסח מצרים: "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המוזוות ועל המשקוף" (שמות יב, ז). וראה להלן סעיפים 13-15 והערה 32.

7. גם תעודות מאוחרות, כגון המכתב בפפירוס איקספורד משנת 500 בערך, מלמדות שבפיגות מסוימות נמשך הדיבור העברי בארץ-ישראל עד דורות מאוחרים (השווה מישור, 1989). נזכיר רק דוגמות ספורות מן התעודה הזאת, כגון: "לעזר בן יוסה" (שורה 4); "מפני שבאת לכאן" (שורה 7); "בערב השבת" (שורה 16) ועוד. תעודה זו יש בה כדי לתמוך בדעה, שהעברית שימשה עדיין בחיים גם בתקופת האמוראים ולאחריה (ראה הערה 2 לעיל).

8. ראה למשל בן-חיים, 1958; וכן ילון, 1967, למשל עמ' 29-30, 32-33 ועוד.

6. רוב החוקרים מסכימים, שהיא הייתה לשון מדוברת באזורים שונים של ארץ ישראל בכל ימי הבית השני; ויש מקדימים ואומרים, שהיא משקפת דיאלקט עברי מימי הבית הראשון.⁹ ובאמת יש תופעות טיפוסיות ללשון חכמים הנמצאות פה ופה כבר בספרי המקרא. ועדות יש בהן, שהתופעות הללו היו קיימות בדיאלקט חי מאות בשנים לפני הופעתן בספרות חז"ל. למשל, המלה בָּזוּן היא מלה אופיינית ללשון חכמים, כגון: "רצה הכהן לנהוג בזיון בעצמו אין שומעין לו" (תוספתא סנהדרין ד, א); "שלא לנהוג בקדשים בזיון" (ירושלמי שבת פרק יא, דף יג ע"א). השם הזה עולה לראשונה כבר במגילת אסתר (א, יח): "וכדי בזיון וקצף".

ונביא דוגמה נוספת מתופעה כוללת בלשון. ידוע שבלשון חכמים משקל פֻּעוֹל משמש כשם הפועל, המציין מקצוע, עיסוק קבוע או בעל תכונה קבועה;¹⁰ למשל טָחוֹן (מכשירין ג, ה).¹¹ זהו משקל אופייני לדקדוק לשון חכמים, המבדיל אותה מלשון המקרא. אבל ניצני של המשקל הזה מופיעים כבר בספר ירמיהו, יותר מ-700 שנה לפני חתימת המשנה.¹² מצאנו שם: טָחוֹן (ירמיהו, כז "מי שדרכו לבחון ולבדוק"), צִשֹּׁק (שם כב, ג), צָרוֹף (שם ו, כט), וכן בְּגוֹדָה (שם ג, ז, י). ונראה שגם בשם תְּלַמְתִּיכָם (כז, ט; כט, ח) הכוונה לאנשים החולמים חלומות.¹³

תופעות כאלה ואחרות, המזדמנות בספרי המקרא החל בסוף הבית הראשון ובמיוחד בספרי הבית השני, מעידות על קיומו של דיאלקט עברי שהיה משמש בצדי הדרך כבר בסוף תקופת המקרא, אבל רק אחרי כמה מאות שנים הוא נתגבש כלשון כתובה; וליתר דיוק כלשון הכתובה בהא הידיעה של ספרות התנאים, כלומר לשון חז"ל.

9. ראה ליפשיץ, 1917, עמ' 40; ולאחרונה בראש, 1988, עמ' 6 סעיף 4, והספרות המצוטטת שם.

10. ראה סגל, 1936, עמ' 74-75.

11. כתוב שם "המוליך חִטִּין לְטָחוֹן", כלומר "מי שמוליך את החיטים לבעל הרחיים [כדי לטחון אותם]". הגרסה לְטָחוֹן נמצאת בשני כתבייד מעולים – פר, א. אבל הנקדן של ק' ודפוסים אחרים מנקדים לְטָחוֹן; הם קוראים כאן צורת מקור של בניין קל. במקום אחר במשנה מצאנו בדפוסים שלוש פעמים טָחוֹן: "המוליך חִטִּין לְטָחוֹן כותי או לְטָחוֹן עם הארץ... לְטָחוֹן נכרי" (דמאי ג, ד) – כלומר, זוהי צורת בינוני פועל של בניין קל המשמשת כשם עצם. אבל כתבי-היד הטובים, ובראשם ק, פא (ועוד עשרה כתבייד שונים), גורסים שלוש פעמים טָחוֹן, על משקל פֻּעוֹל (וראה סגל, 1936, עמ' 75, 94).

12. ראה, סגל, 1939, עמ' 154-156; בראש, 1977, עמ' 135-137; בראש, 1985, עמ' 93-94.

13. היינו מצפים לניקוד תְּלַמְתִּיכָם (ḥālōmōtēkem); אמנם ניקוד המסורה תְּלַמְתִּיכָם ḥālōmōtēkem מתאים לצורת הריבוי של תְּלוֹם ולא לריבוי של תְּלוֹם. אבל מן ההקשר ברור לחלוטין, שמדובר ב"משחולמים חלומות" (ולא בתְּלוֹמוֹת עצמם), כפי שהבינו התרגומים העתיקים וראה בירדו המצוין של סגל, 1939, עמ' 154-155. בכל זאת נעיר, שהניקוד תְּלַמְתִּיכָם אינו מעיד בהכרח על החלפה בטעות של תְּלוֹם בתְּלוֹם. אפשר שהקריאה משקפת דיסמילציה כמותית של תנועות ḥālōmōtēkem < ḥālōmōtēkem, כאשר יש רצף מרובה כל כך של תנועות ארוכות – כמו שמשקף במלים אחרות במקרא. למשל, הריבוי של צידוני הוא צידונים ṣēdōnīm, אבל מצאנו גם צִדְנִיּוֹת ṣēdnyyōt (ולא ṣēdōnyyōt); הֶס אחרי הדלת נשלה בשל סמיכות לתנועות ארוכות אחרות.

ג. בין לשון המקרא ללשון חכמים

(א) מידת הקרבה ומידת הריחוק ביניהן

7. המתבונן בדקדוק לשון חכמים ובאוצר מליה בהשוואה ללשון המקרא יגלה קווים משותפים רבים לשתי התקופות בלשון; עד כדי כך, שיש חוקרים שחושבים שבעיקרו של דבר הדקדוק שלהן הוא אחד, במיוחד במה שנוגע לתורת הצורות.¹⁴ ואולם יחא קשה להכחיש את ההבדלים שבין שתי התקופות.¹⁵

יש תופעות שהיו נוהגות בלשון המקרא ונעלמו מלשון חכמים, כגון צורות העתיד המודאליות. למשל, העתיד המוארך – אֶשְׁיֶרָה, אֶקְוֶמָה, נְלִינָה – הנוהג בלשון המקרא ונעלם לגמרי מלשון חכמים; וכן העתיד המקוצר – יָקָם, תִּאָּמֵן – המשמש בלשון המקרא ונעלם אף הוא כמעט לגמרי מלשון חכמים.

ומנגד יש תופעות שלא נהגו כלל בעברית המקרא והן אופייניות ללשון חכמים, כגון משקל פִּעְלֵן/פִּעְלֵן המציין בעלי מקצוע או בעלי תכונה מתמדת (קִבְּלֵן/קִבְּלֵן, גִּזְלֵן/גִּזְלֵן, סִרְבֵּן/סִרְבֵּן);¹⁶ גם השימוש של הבינוני בנפועל בננין הכבד הרפלקסיבי (על יד מִתְפַּעֵל) אינו מצוי כלל במקרא.¹⁷ ויש תופעות שהן נדירות מאוד בתנ"ך, אבל כנגד זה הן רגילות ביותר בלשון חכמים. למשל, הריבוי יָן מצוי במקרא בקושי כשלושים פעם – כגון מִלִּין (13 פעמים באיוב, על יד מְלִים, 10 פעמים, גם הן בספר איוב), צִידִנִין (מלכים א יא, לג) – כנראה בגלל השפעה ארמית בטקסטים מסוימים; אבל הוא הופך להיות נפוץ מאוד בלשון חז"ל, והרקע לצמיחתו ולהתפשטותו בתקופה זו אינו בהכרח השפעת הארמית, אלא חוק פונולוגי הקשור במעמדם של העיצורים מם/נון בסוף המלה.¹⁸

במיוחד גדולים ההבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים בענייני המילון. נזכיר כאן רק דוגמה אחת. המלה צְבוּר מופיעה במקרא במשמעות "צִרְמָה": "שימו אותם שני צְבוּרִים פתח השער" (מלכים ב י, ח). הוראה זו נמצאת גם בלשון חכמים, כגון "שני צְבוּרִי זיתים וחרובים" (פאה ה, ה), אבל אין זאת ההוראה העיקרית; המשמע הנפוץ בה הוא דווקא "קהל", כגון: "אל תפרוש מן הציבור" (אבות ב, ד); "העוסק בצרכי ציבור כעוסק בדברי תורה" (ירושלמי ברכות פרק ה, דף ע ח ע"ד). ולא נגענו כאן אלא בפרט אחד מני רבים אשר להבדלים באוצר המלים ובשימושן בין לשון המקרא ללשון חז"ל.

14. ראה בן-חיים, 1985, שהוקדש לבידור של שאלה זו.

15. בראשור, 1985 יצא להעמיד את התזה הזאת לעומת תפיסתו של בן-חיים, 1985.

16. המשקלים פִּעְלֵן/פִּעְלֵן נמצאים גם במקרא (כגון: אֶבְדֵּן, אֶבְדֵּן, אבל אינם מציינים שם בעלי מקצוע וכיו"ב).

17. ראה בראשור, 1977, עמ' 128–135.

18. ראה בראשור, 1985, עמ' 84 הערה 44 והספרות המצוטטת שם. הדוגמות שזכרו בסעיף זה נסקרות ונידונות שם בעמ' 77–86.

(ב) הבדלים כרונולוגיים

8. מי שייתן דעתו להבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים יגלה, שחלק גדול שלהם כרוך בהתפתחות כרונולוגית. כלומר, המציאות הלשונית בלשון חכמים משקפת רובד מאוחר ללשון המקרא. למשל, הבניין הכבד לשימוש חוזר או סביל הוא התפעל/התפעל במקרא, ואילו בלשון חכמים צורתו נתפעל. העיון הבלשני מראה, שהצורה בלשון חז"ל היא התפתחות מאוחרת, תולדה של היקש: הנון בראש המלה הועברה בדרך ההיקש מן הבניין החוזר-הסביל נתפעל.

9. ודוגמה מתחום הסמנטיקה: המלה מזונה הרי היא במקרא אחת משתי הדפנות שעל הסף מימין ומשמאל לפתח, שהמשקוף נשען עליהן, כגון: "והגישו אדניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזונה" (שמות כא, ו); "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף" (שם יב, ז). בלשון חכמים משמעותה היא "מגילת קלף קטנה שכתובות עליה שתי הפרשיות 'שמע' (דברים ו, ד-ט), 'והיה אם שמוע' (דברים יא, יג-כא), הקבועה במזוזות הפתח הימנית בשערי הבתים והחדרים", כגון: "אין כותבין ספרים תפלין ומזוזות במועד" (מועד קטן ג, ד). גם כאן אפשר לראות, שהוראת המלה בלשון חכמים היא התפתחות מאוחרת שחלה בלשון; משמעות כללית מצטמצמת למשמעות ספציפית.

(ג) הבדלים דיאלקטיים

10. אולם לא כל ההבדלים בין שתי התקופות משקפים הבדלים כרונולוגיים בין שני רבדים בתולדות הלשון. העיון מלמד, שדווקא הצורה הקדומה יותר עשויה להימצא בלשון חכמים, והצעירה-המאוחרת יותר בלשון המקרא. לדוגמה, המלה הפרוטושמית laylay ("לילה") מופיעה במקרא בשלוש צורות: לַיִלָּה (laylā), לַיִל (lay'l), לַיִל (layl). הצורה הראשונה מעידה על כיווץ של ay בהברה האחרונה: $ay < a$.¹⁹ שתי הצורות האחרות לַיִל, לַיִל מעידות על תהליך של הפלולוגיה, כלומר השני שבצמד דו-התנועות ay במלה laylay נשל (laylay < layl/layl). והנה, דווקא בלשון חכמים מצאנו צורה רביעית לַיִל (layl) ביחיד נסמך, כגון: "לילה ויום כלילי שבת ויומו"

19. הדיפתונג ay מתכווץ בעברית בדרך כלל ל- $\bar{a}$, כגון בַּיִת (bayt/bayt) < בֵּית (bet); אבל לעתים הוא מתכווץ ל- $\bar{i}$, כגון יַיִשׁ (dayš/dayš) < יִישׁ (diš, דברים כה, ד); ולעתים רחוקות הוא מתכווץ ל- $\bar{e}$ (ā), כגון עֵינַיִם (enayim, בראשית לח, יד) מכאן, עֵינַם (enām/enām, יהושע טו, לד) מכאן; אלו הן שתי צורות שונות של שם-מקום אחד. ברם הטעמת מלעיל (לַיִלָּה) עשויה ללמד שלפנינו לַיִל- $\bar{a}$ (יחסת ā) המציינת שימוש אדורביאלי: לַיִלָּה = בלילה (השווה בראשית יד, טו); ותואר פועל זה הפך במרוצת הזמן לשם עצם.

(נידה ד, ד). מן ההקשר ברור, שזוהי צורת יחיד ולא צורת רבים.²⁰ צורה זו חוזרת אל laylay בכיוון הרגיל של דו-התנועה ay ל-^e בשתי ההברות. משמע, דווקא בשכבת הלשון המאוחרת (לשון חז"ל) נשמרת צורה קרובה יותר אל הצורה הקדמונית בעלת ארבעה עיצורים (ל.י.ל.י. - daylay). ועוד דוגמה: כינוי הרמז לקרוב ליחיד במקרא הוא זה (וזכר) / זאת (נקבה), ובלשון חכמים זה/זו.²¹ הדקדוק המשווה מלמד שהצורה זו, המקבילה לָדָא בארמית,²² עתיקה יותר; ואילו הכינוי זאת משקף התפתחות מאוחרת יותר, $z\delta + t$: ניתוספה התיו לציון הנקבה כדי לעשות את הכינוי לנקבה צורה שקופה יותר.²³

11. כיצד נסביר את העובדה, שבלשון חכמים מצויות לעתים צורות קדומות יותר מאלו של לשון המקרא באותן מלים עצמן? על כורחנו אנו אומרים, שמדובר כאן לא רק בשני רבדים העומדים זה אחרי זה מבחינה כרונולוגית, אלא אף בשתי שכבות לשון העומדות זו ליד זו, המשקפות שני דיאלקטים שונים. כלומר, לשון חכמים אינה משתלשלת במישירין מלשון המקרא, אלא מדיאלקט-אח של לשון המקרא. רק כך נוכל להבין כיצד דיאלקט מאוחר, שמטבע הדברים משקף בדרך כלל התפתחויות מאוחרות בכל ענייני הלשון, יכול לשקף מציאות לשונית ארכאית יותר בפריטים מסוימים.²⁴

20. המשנה מדברת על זמן של 24 שעות "לילה ויום", ומביאה דוגמה "לילי שבת ויומו", כלומר לילה אחד ויום אחד של שבת.

21. הכינוי זו אינו מצוי כמעט במקרא, והכינוי זאת אינו מצוי כמעט בלשון חז"ל (ראה פירוש הדברים אצל בראשך, 1985, עמ' 90-91 והערות 67-68).

22. המקבילה בערבית היא, כידוע, האֵדָא (hādā), אלא ששימושה בה הוא של כינוי לזכר ולא לנקבה.

23. טעות היא לחשוב, שבכל מקרה שלשון חכמים משקפת שימוש לשוני קדום יותר מלשון המקרא הדבר מעיד בהכרח על צורות הבאות משני דיאלקטים שונים. דברים אלה אמורים במיוחד כאשר מדובר בהבדלים באוצר המלים. למשל, חתך משמש במקרא במשמע המושאל של "הטלת גזרות" - "שִׁבְעִים שָׁבָעִים נחתך על עמך" (דניאל ט, כד) - ואילו המשמע המוחשי הראשוני נשתמר בלשון חכמים: "חתך את הראש... חתך את הכרעיים... חתך את הידיים..." (תמיד ד, ב; ו"אין חותכין את הפתילה לשנים" (ביצה ד, ד). ועוד דוגמה: השם נָתַת מצוין במקרא "מידה": "זרת ארכו וזרת רחבו" (שמות כח, טז ועוד). בלשון חכמים מצאנוהו מצוין את האצבע הקטנה (נָתַת > עזרת): "זו זרת, זו קמיצה, זו אמה, זו אצבע, זו גודל" (מנחות יא ע"א).

בשתי הדוגמות, שכבר הוזכרו ד"ס ליפשיץ וליפשיץ, 1917, עמ' 40 הערה 127, המשמע המוחשי הראשוני נשתמר בלשון חכמים, ואילו המשמע המושאל המאוחר נשתמר בלשון המקרא. ואין ספק שמבחינת ההתפתחות הסמנטית לשון חכמים משקפת כאן שלב קדום יותר; אבל מסתבר, שהשימוש הקדום כבר רווח בתקופת המקרא, אלא שלא נודמן בספר מספריו. אמנם מצאנו במלכים א יב, י' את התיבה קָטַן ("קטני עבה ממתי אבי"), המכוונת כנראה לאצבע הקטנה (= זרת; ראה מפרשים שונים; וישנן גם דעות אחרות); תיבה זו (ואולי יש בה עדות לקיום חלופה לציון האצבע הקטנה, אבל לא להצטרף הגמור של זרת.

24. ראה קוטשר, 1972, עמ' 30 הערה 5; בראשך, 1985, עמ' 89-93.

(ד) הבדלי מסורות

12. מעבר לפרשת ההבדלים הכרונולוגיים והדיאלקטיים, שהבהרנו זה עתה, יש סוג אחר של הבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים. כוונתי לנושא שאני מכנה אותו הבדלים במסורות הקריאה. זאת לדעת, הטקסט הכתוב בעברית, כמו הטקסט הכתוב בלשונות שמיות אחרות, אינו מביע את כל תמונתה של המלה. למשל, כתיב כמו דבר יכול להביע את המלים דָּבַר, דָּבַר, דָּבַר, דָּבַר, דָּבַר ועוד. רק טקסט המנוקד ניקוד מלא יכול להביע את תמונתה הכוללת של המלה. לפעמים הטקסט יכול לסבול כמה צורות חלופיות של אותה מלה כתובה (גרפמה); כגון הכתיב חרש העשוי גם להִרְשֵׁ וגם לִקְרֹשׁ וגם לצורות אחרות. רק מסורת נאמנה יכולה להעיד לאיזו מן הצורות כיוון הכותב. ועתים שיש בידינו שתי מסורות חלוקות, ושתיהן נאמנות במידה זהה (גם אם האמת ההיסטורית של הטקסט, כלומר הגרסה שיצאה מתחת ידיו של המחבר, היא רק אחת). השווה למשל "לטש כל חֲרֹשׁ נחשת וברזל" (בראשית ד, כב) במסורת טבריה, כנגד חֲרֹשׁ במסורת הניקוד הבבלי.²⁵

עניין זה, שיש לו חשיבות בהרבה תחומים של תולדות הלשון העברית, יש לו היבט מעניין גם בהבדל שבין לשון המקרא ובין לשון חכמים. אפשר דבריי בעזרת דוגמה. אנו מוצאים במקרא את השם הפרטי הלל (שופטים יב יג, טו), ואנו מוצאים אותו גם במשנה (למשל שביעית י, ג). היום קוראים גם במקרא וגם במשנה הֶלֶל, אבל יש כתבי-יד של המשנה הגורסים הֶלֶל. היו חוקרים שחשבו, שהבדל זה משקף הבדל כרונולוגי בין לשון המקרא ובין לשון חכמים; התנועה i (חירק) בהברה סגורה בלתי מוטעמת הפכה בתקופת חז"ל לֶ (סגול): $hillel < hellel$.²⁶ אבל, לדעתי, אפשר להציג דבר זה בצורה אחרת ולפרשו פירוש שונה. הצורות $hellel/hillel$ אינן משקפות הבדל כרונולוגי, אלא הבדל במסורות הקריאה של אותו השם. יש מסורת הקשורה במקום מסוים (דיאלקט כלשהו או בית-מדרש איזה שהוא) וקוראת $hillel$, ויש מסורת אחרת (המשקפת בית-מדרש אחר או דיאלקט אחר) הקוראת $hellel$; מי שקורא הֶלֶל קורא כך גם במקרא וגם במשנה, ומי שקורא הֶלֶל קורא כך בשניהם. ואמנם יש לנו עדויות לכל אחת משתי הקריאות גם במקרא²⁷ וגם בלשון

25. ראה ייבין, 1985, עמ' 1163. ייבין פורש שם (עמ' 1161–1168) יריעה ארוכה של הבדלים במסורת בין הניקוד הטברני לניקוד הבבלי (לא כולם נצטמצמו להבדלי ניקוד [=קריאה] בלבד; יש מהם צורות לא מעטות שנבדלו גם בטקסט העיצורי). השווה למשל "ולא שָׁבַר את החמור" (מלכים א יג, כח) כנגד "ולא שָׁבַר" בניקוד הבבלי; וכן "לִקְקו" (שם כא, יט) כנגד "לִקְקו" בניקוד הבבלי. ולא כאן המקום לדון בשאלת ההבדלים בין המסורות בפסוקים הנ"ל ובפסוקים אחרים.

26. קוטשר, 1977, עמ' קלח–קסח*** הוא מחקר שנועד להוכיח תפיסה זו.

27. הקריאה הֶלֶל ($hillel$) מתועדת בניקוד הטברני (כפי שצינו בדוגמה משופטים שהובאה בפנים) ובניקוד הבבלי של המקרא (ראה ייבין, 1985, עמ' 963), והקריאה הֶלֶל ($hellel$) מתועדת בתרגום השבעים למקרא, הקורא $Ελλην$.

חכמים.²⁸ מכל מקום אין לנו אחיזה אמיתית לקבוע, שאחת קודמת בזמן לחברתה; ואם יש לדבר על עדות קדומה יותר, הרי היא דווקא העדות על הֶלֶל. בתרגום השבעים לשופטים הקריאה היא *Eλλη*,²⁹ הוזה עם הֶלֶל. אלא שאין לנו סיבה לֵאמֹר גם את הקריאה הֶלֶל (*hillel*), שהעדים עליה מאוחרים לתרגום השבעים.³⁰ בדוגמה זו משתקפות, לפי דעתי, שתי מסורות שונות בקריאת אותה המלה. רבים גם רבים הם ההבדלים בלשון הכלולים בסוג זה של מסורות קריאה נבדלות.³¹

(ה) זיקה ספרותית של לשון חכמים ללשון המקרא

13. כל התומר שהבאנו עד כאן מראה, כמה סבוכה וקשה ההפרדה בין לשון המקרא ללשון חכמים. צד נוסף שאני מבקש לעמוד עליו נוגע בעובדה, שלשון חכמים עומדת במעמד משני ללשון המקרא לא רק בזמן אלא גם ביוקרה. גם מי שמבקש לכתוב רק בלשון חכמים אינו יכול להשתחרר מן המשקל המיוחד שיש למקרא בעיניו. דבר זה אמור הן בתקופה שספרות חז"ל נכתבה הן בתהליך המסירה שלה במרוצת הדורות בימי הביניים ועד ימינו. אבאר את דבריי בשתי דוגמות.

14. (א) בלשון המקרא משמשת המלה הלאה, וכנגדה נוהגת בלשון חכמים להלן (או מלים אחרות). והנה, במקום אחד אנו מוצאים, שהמשנה משתמשת פעמיים במלה הלאה: "חטאות הציבור ועולותיהן... כשרין מיום שלשים והלאה... נדרים ונדבות, הבכור והמעשר והפסח – כשרים מיום השמיני והלאה ואף ביום השמיני" (פרה א, ד). במקום לומר "מיום שלשים ולהלן", "מיום השמיני ולהלן", כתובה כאן המלה והלאה. נראים הדברים, שמי שניסח משנה זו שאל את השימוש של המלה מן המקרא בהשראת הפסוק המהדהד במשנה זו ומשמש לה רקע – "ומיום השמיני והלאה ירצה לקרבן אשה לה" (ויקרא כב, כז). זוהי שאִילָה של מלה מן המקרא כהשפעה ספרותית על לשון חכמים; דוגמה זו נראית שימוש אותנטי ושייכת, ככל הנראה, למי שכתב

28. בלשון חכמים מצאנו הֶלֶל בכתבי־יד איטלקיים, כגון ק (כפי שציין קוטשר, 1977, עמ' פד-פה, קנ), וכן הוא בכ"י פא (ראה הנמן, 1980, עמ' 2) ובכ"י פס ועוד בספרים אחרים מאיטליה (ראה בראשר, 1980, עמ' 11, 64, 92). ומצאנו הֶלֶל בכ"י פר (ראה בראשר, 1971, עמ' 177, 183) ובניקוד בבלי למשנה (ראה ייבין, 1985, עמ' 963). אולי חשוב להדגיש, שאין בידינו גם כתבי־יד של מקרא וגם כתבי־יד של משנה שנכתבו ונוקדו בידי מעתיק (מסרין) אחד.

29. ראה הערה 27 לעיל.

30. הטקסט של תרגום השבעים ערויותיו קודמות לכל הניקודים העבריים במקרא ובמשנה. אבל כבר הוכח שניקודיהם של בעלי המסורה למקרא, אף שבאו מן המאה השביעית לספירה ואילך, וניקודי המשנה, אף שבאים מתקופות מאוחרות עוד יותר, משקפים מציאות לשונית החוזרת אחורנית הרבה מאות בשנים (ראה ילון, 1967, עמ' 16 ואילך; קוטשר, 1977, עמ' עג ואילך במקומות שונים; קוטשר, 1972, עמ' 52–53).

31. וראה להלן הערה 125.

את הטקסט הזה של המשנה במסכת פרה (וראה גם ספרי במדבר כט, מהד' הורוביץ, עמ' 35).

15. (ב) אבל יש שינויים שהתרחשו כנראה בידי מעתיקים מאוחרים, שעקרו צורה מקורית בלשון חכמים ודחו אותה מפני צורה של לשון המקרא. למשל, כינוי הגוף למדברים בלשון חכמים הוא אָנו, כגון: "הרי אנו מטמאין את כולכם" (תרומו' ת, יב). אבל בשני מקומות נכנס לדפוס המשנה הכינוי אנחנו, של לשון המקרא: "לפיכך אנחנו חייבים להודות..." (פסחים י, ה); "אנחנו מעלין על נכסי אבינו" (כתובות י, ב). כך גורס דפוס ליורנו של המשנה, וכך מביאה הקונקורדנציה של המשנה של רח"י קוסובסקי. אבל כל כתבי-היד החשובים (ק, פא, קיימברג', פס) וכן הדפוס הראשון (נאפולי 1492) גורסים אָנו בשני המקומות. בראה שמעתיקים מאוחרים הכניסו את אנחנו של המקרא במקום אנו של לשון חכמים. השפעות ספרותיות כאלו של המקרא על ספרות חז"ל כפעולה של מעתיקים מצויות במידה לא מבוטלת,³² אבל הרבה פחות ממה שהניחו חוקרים בעבר.³³

ד. אחדותה של לשון חכמים

(א) ראיית המאחד וראיית המפריד

16. הנטייה לראות את כל חטיבותיה של לשון חכמים כיחידה אחת הייתה רווחת במחקר במשך דורות. ספר הדקדוק של מ"צ סגל (סגל, 1936) נותן לכך ביטוי מובהק: בהרבה פרקים אתה מוצא אצלו הדגמה הן מלשון התנאים הן מלשון האמוראים בארץ-ישראל ובבבל. למשל, כאשר הוא דן בפעלים בבניין הפעיל שנגזרו משמות עצם (עמ' 121), הוא מביא דוגמות מן המשנה – מתריעין מן תרועה (תענית ג, א) ועוד – ומן התלמוד הבבלי: הנגיב מן נָגַב (עירובין נג ע"א), ידרימ, יצפין מן דרום וצפון

32. מתאימה לכאן הדוגמה משקוף שהוכרנו לעיל (הערה 16). היא מדגימה את התלות הספרותית של המשנה במקרא – גם תלות אותנטית של מחבר הטקסט של המשנה וגם תלות מאוחרת של מעתיקי המשנה בימי הביניים. וזה פירוש דבריי: השימוש במלה מְשָׁקוּף במסכת פסחים הוא שימוש אותנטי. כלומר, הפסוקים בספר שמות (פרק יב, פס' ז, כב, כג) עמדו לנגד עיניו של מנסח המשנה. "ולקחתם אגודת אזור... והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות" (פס' כב), "וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות" (פס' ט, ה). כנגד זה הכנסתה של המלה מְשָׁקוּף במקום שקוף במשניות שבמסכת אהלות (שם פעמים) היא כנראה מעשה מאוחר של מעתיקים. בכתבי-היד העתיקים משמשת בעיקר שקוף (ויש כתבי-יד שיש בהם רק שקוף). בדפוסים דחתה אותה הצורה מְשָׁקוּף לפחות בשישה מקומות בשל השפעת המקרא (ראה הערה 6 לעיל).

33. ראה קוטשר, 1977, עמ' עז ואילך; קוטשר, 1972, עמ' 39–40; הוא טען, שיש תיקונים מרובים בהשפעת לשון המקרא. וכנגד זה ראה בראש, 1984, עמ' 210–216, שחזר ודן בשאלה זו בהרחבה.

ובבא בתרא כה ע"ב). כאשר הוא עוסק בפועלי פ"י (עמ' 139), הוא מביא לישון מן המשנה (בבא בתרא ב, ג), ליגע מתלמוד ירושלמי (ברכות ט, ה), לינק מתלמוד בבלי (פסחים קיב ע"א).

גם ח' ילון בבירוריו כורך תקופות שונות וחטיבות ספרותיות שונות; השווה דרך משל את פרק עשרים ושבעה (ילון, 1964, עמ' 171-175), "בינוני קל של ע"ו וכפולים בחולם". הוא מביא שם חומר מספרות התנאים (משנה ותוספתא), מבראשית רבה, מויקרא רבה וממדרשים אחרים, מן התלמוד הירושלמי ומן התלמוד הבבלי ועוד. דיון כזה משקף את התפיסה, שלשון חז"ל היא לשון אחידה. מי שנוהג כך מתכוון להראות את האחידות בתוך הלשון לרבדיה ולחטיבותיה. אבל המחקר החדש נוטה להפריד בין החטיבות השונות ובין המסורות השונות, ומצביע על אבחנות מסוגים שונים כדי להגיע להצגה נכונה יותר ומדויקת של הלשון. נציג כאן מספר בחינות במיון המוצע.

(ב) בין לשון התנאים ללשון האמוראים

17. ככל שלשון חכמים כולה מגלה אחידות, ניכרים הבדלים בין חטיבותיה העיקריות - לשון התנאים (הנקראת גם לשון חכמים א) מכאן ולשון האמוראים (לשון חכמים ב) מכאן; ובתוך זאת האחרונה יש אבחנה בין ארץ-ישראל לבבל. פרופ' יהוקאל קוטשר ז"ל הוא שתבע לעשות את החלוקה המשולשת הזאת, ונתן לה את הצידוק המדעי.³⁴ למשל, אלו/האלו הוא כינוי הרמז לקרוב ולרחוק לרבים בלשון התנאים; כנגדו משמש בלשון האמוראים בארץ-ישראל הללו/הלילו (צורה זו היא הרכבה של שני יסודות רימוזיים, הל + אלו, כפי שכבר הראה סגל, 1936, עמ' 50).

וכן, צורת המדבר של זמן "עתיד" הריהי בלשון התנאים ובלשון אמוראי בבל אפעל (באלף תחילית, כמו בעברית המקרא); אבל בלשון אמוראי ארץ-ישראל יש עדויות מפורשות שהצורה הייתה נפעל בגון תחילית, בהשפעת הארמית הגלילית. לדוגמה, "מעשה בחסיד אחד שיצא לכרמו וראה עוללה אחת ובירך עליה, אמר: 'כדיי העוללה הזאת שנברך עליה'" (בראשית רבה, פרשה כט). זוהי גרסת כתבי-היד הנאמנים, אבל יש כתבי-יד מעטים שתיקנו וקראו שאנברך. דוגמה שנייה, "כל אותו היום היה אברהם יושב ותמה בליבו ואומר: לאיזו מהם נבור, לגיהנם או למלכיות, זו קשה מזו" (פסיקתא דרב כהנא, פסקה ה, "החדש הזה"; מהדורת מנדלבוים, עמ' 80); נבור ולא אבור.³⁵ דוגמה נוספת: הביטוי כל שהוא משמש בלשון התנאים לציון "קצת", כגון "חגב חי כל שהוא" (משנה שבת ט, ז); וכן הוא נוהג, כנראה, גם בלשון אמוראי ארץ-ישראל: "נתן לתוכו מים כל שהוא" (ירושלמי ברכות פרק ג, דף ו ע"ד);

34. ראה קוטשר, 1972, עמ' 30 (סעיף 4) ועמ' 40 ואילך (סעיף 32 ואילך).

35. לפירוש העניין ראה סוקולוף, 1972, עמ' 284-288.

אבל בלשון אמוראי בבל משמשת במקומו המלה משהו, כגון: "שתי שעות חסר משהו" (בבלי פסחים יב ע"א).³⁶

(ג) דיאלקטים בתוך לשון התנאים

18. בתקופת התנאים, בהיות לשון חכמים לשון חיה ומדוברת באזורים רחבים, ברור שהיא לא הייתה לשון אחידה. טבעי הדבר, שבמקומות שונים ידברו דיאלקטים שונים. הטקסטים מגלים בדרך כלל לשון כתיבה אחידה למדי. בכל זאת יש בידינו – גם בתוך המקורות הספרותיים וגם בתעודות היצוניות – עדויות לקיומם של כמה דיאלקטים.

למשל, המלית של המציית את הזיקה, יש לנו עדויות לשתי דרכים שנהגו בה. באיגרות בר-כוסבה היא משמשת כתבה נפרדת: "שהיו של הגואין" (איגרת ב³⁷), כלומר "שהיו של הגויים". כנגד זה בכתבייד טובים של המשנה אנו מוצאים שהמלית מחוברת לשם העצם הבא אחריה, ואם היא מיודעת, הא הידיעה נבלעת; כלומר שלגויים במקום של הגויים, כגון: "שלתנור... שלכירה" (כלים ח, ז).³⁸ ועוד דוגמה: השורש אלמ"ן נוהג בכתבייד של המשנה בבניין נתפעל: נתאלמנה, נתאלמו (יבמות ב, י; נדרים יא, י; מכות א, א; וכך הוא בעוד שמונה מקומות בכל כתבייד הנאמנים של המשנה³⁹); אבל יש נוסחאות הגורסות צורות מן השורש ארמ"ל: נתארמלה, נתארמלו (יבמות ו, ג; יג, ד 2x; כתובות ב, א; ד, ב 2x; ה, א; נדרים יא, ט); דוגמות אלו מזדמנות במשניות שבדפוס התלמוד הבבלי. ומצאנו כמותן גם בכתבייד טובים של מדרשי ההלכה.⁴⁰ כיום אנו יודעים, שפועל זה שימש בעברית של קומראן. מצאנוהו בקטע חדש של מגילת ברית דמשק; נזדמנה שם התיבה התארמלה – התפעל של ארמ"ל⁴¹ – והיא התארמלה היא נתארמלה.

ודוגמה שלישית. מלה רגילה ביותר בלשון חכמים היא המלה מַעַן – ma'yān (למשל ביכורים א, ו); אבל בסיפור על הרועה מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק, כמסופר בספרי במדבר (פסקה כב), יש עדות להגייה אחרת של המלה. כ"י רומי 32

36. ראה ברייאר, 1987, עמ' 139–140. מאמרו של ברייאר מוקדש כולו לתיאור ולבירור של קווי לשון מיוחדים בעברית של אמוראי בבל.

37. ראה קוטשר, 1977, עמ' 11.

38. ראה קוטשר, 1977, שם; וכן ילון, 1964, עמ' 26–27 (סעיף 118), 189–193.

39. ראה בראש, 1980, עמ' 33.

40. ראה מורשת, 1981, עמ' 105. לכאורה אפשר לטעון שצורות בבליות (מן הארמית) לפנינו. אבל קיומו של ארמ"ל בקומראן מוכיח, שהצורה נהגה בארץ-ישראל לפחות בעברית שדיברו בני כת קומראן.

41. ראה בראש, 1986, עמ' 185–186.

לספרי קורא "והלכתי למלאות מים מן הנעיים"; na'yām בשיכול העיצורים ממ ובן.⁴²

לטעמי, שלוש הדוגמות מעידות, שצורות לשון שונות זו מזו שימשו באזורים שונים של הארץ. לשון חכמים הספרותית, שהיא עצמה קשורה למקום או לאזור מסוים בארץ-ישראל, עומדת כאן מול אזורים אחרים: איגרות ברכוסבה בדרום (ושל הגוא'ין/שלגוים), קומראן באזור ים המלח (התארמלה/נתאלמנה), הרועה מן הדרום (נע'ים/מע'ין).

19. לסוגיה זו של חילופים דיאלקטיים יש לשייך את אחת התופעות שר"ן אפשטיין העמיד עליהן בספרות חז"ל. הוא ציין, שיש מחלוקות בין החכמים בתוך המשנה והתוספתא שהן מחלוקות מדומות, כיוון שמצד העניין אין מחלוקת ביניהם אלא בלשון בלבד. אחד משתמש בצורה שהייתה נוהגת בלשון המקום שלו ובבית-המדרש שהוא למד ולימד בו, והאחר נוקט צורה שהייתה אופיינית למקומו ולבית-מדרשו שלו.⁴³

למשל, במקום אחד בעלי מקצוע מסוימים נקראים חֲטִיין (שבת א, ג; פסחים ד, ו ועוד), אבל במקום אחר הם נקראים תופרי כסות (כלאיים ט, ו). ופעמים שהחילופים מזדמנים במקום אחד. אנו קוראים במשנה אחת: "בור שיש בו שפיתה טמא, ושל עושי זכוכית... טמא. כבשן של סידין ושל זגגין ושל יוצרים טהורה" (כלים ה, ט). במשפט הראשון נקראים העובדים בזכוכית עושי זכוכית, ובמשפט השני הם נקראים זגגין.

ועוד דוגמה: "היו בה [בפרה אדומה] שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומא אחת פסולה. רבי יהודה אומר בתוך כוס אחד" (פרה ב, ה). והעיד התלמוד הירושלמי (עבודה זרה פרק ב, דף מב ע"א): "הן כוסות הן גומות"; כלומר, ההבדל בין תנא קמא לרבי יהודה הוא רק בלשון. אבל לא תמיד אנו יכולים לקבוע מגין (מאיזה דיאלקט) באה צורה זו ומגין באה הצורה האחרת.

(ד) הבדלים בלשון בתוך המשנה

20. אפילו המשנה, שהיא קורפוס אחיד בתוך ספרות התנאים, אין לשונה אחידה בכול. אמנם רוב רובה של המשנה על כל ששת סדריה מגלה אחידות בלשון, אבל אפשר לראות שבכמה חטיבות יש ייחודים בלשון לעומת רוב המשנה. בדרך כלל החטיבות המיוחדות מגלות יותר זיקה ללשון המקרא מאשר רוב המשנה. נדון כאן בקצרה בכמה מן החטיבות הללו.

42. ראה אפשטיין, 1933, עמ' 192.

43. ראה פירוש הדברים אצל אפשטיין, 1957, עמ' 234–240.

א. המשניות הקדומות השייכות לתקופה הקרובה לשנת 70 (בסמוך לחורבן בית המקדש, אתה מוצא בהן צורות דקדוקיות או שימושים לקסיקליים של עברית המקרא. למשל, בכל מקום במשנה מצאנו את הפועל התחיל, המחדש בלשון חכמים, כגון "התחיל בו" (פאה ז, ב); אבל במסכת תמיד משמש החל, כמו בלשון המקרא: "החלו מעלין" (תמיד ב, ב; ג, ג); "החלו עולין" (שם ו, א).⁴⁴ במקרא השורש לק"ח עניינו בעיקר "נטל", אבל בלשון התנאים נתקבע בו שינוי סמנטי, והוראתו היא "קנה"; כגון: "לקוח את ספר התורה הזה" (דברים לא, כו)⁴⁵ כנגד "לקח מן הנחתום ככר בפונדיון" (שביעית ת, ד). להוראת "לקיחה בידים" משמש במשנה הפועל נָטַל, כגון: "נטל ממנה מקל או שרביט" (עבודה זרה ג, י). והנה, במשנה הקדומה מתקופת בית המקדש העוסקת בקידוש החודש מצאנו: "ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות... ואם היתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מזונות" (ראש השנה א, ט). מצאנו כאן פעמיים לוקחין ולא נוטלין.⁴⁶

ב. בכלל, במקום שהמשנה עוסקת בעבודת הקודש תחום זה מגלה יותר שמרנות בלשון וזיקה ללשון המקרא. מצינו "והשתחוה ויצא" (ביכורים ג, ו), "התנדב" (מנחות יב, ו). בשני הקטעים האלה, העוסקים בענייני המקדש, רוב העדים הנאמנים של המשנה גורסים צורות התפעל בהא תחילית – השתחוה, התנדב – כמו בלשון המקרא, ובניגוד לנוהג הקבוע בכל לשון המשנה, נתפעל בנון תחילית, כגון נתגייר (חולין י, ה), נתחייב (חלה ד, ג), נתמעט (עירובין ז, ה).⁴⁷

ג. גם משניות המחקות את הסגנון של השירה שבמקרא ניכרת בהן זיקת יתר לעברית של המקרא. מיטיבה ביותר להדגים זאת לשון מסכת אבות. כגון השימוש בעתיד מקוצר "אל תַעַשׂ עצמך" (אבות א, ח), "אל תִּצְמַן בעצמך עד יום מותך" (שם ב, ד). וכן "יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך" (שם ב, י).⁴⁸ יהי ולא יהיה או

44. ראה אפשטיין, 1957, עמ' 27; גינצבורג, 1960, עמ' 46; בראש, 1985, עמ' 94–98.

45. אבל יש גם "לוקחי בנותיו" (בראשית יט, יד), וכאן אפשר שהכוונה היא לגושאי נשים בלקיחה (קניין).

46. ראה קוטשר, 1961, עמ' 55; בראש, 1985, עמ' 96–97 (סעיף 27). וכאן המקום לומר מקצת שבמקצת משבחו של בעל היובל רבי מרדכי בריואר. בשנת תשכ"ה שמעתי סיפור זה מפי מרד פרופ' קוטשר ו"ל. בהיותו מורה בבית הספר "חורב" בירושלים בשנות השלושים הוא לימד את תלמידיו אבחנה זו שבין לקח (מקרא) לנטל (לשון חכמים). תגובתו של תלמידו המבריק מרדכי (בן שמשון) בריואר הייתה בערך במלים אלו: אבחנה זו מקיימת יפה בהבדל שבין הכתוב במצות ארבעת המינים לברכה שתיקנו חכמים. הפסוק אומר "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וכו'" (ויקרא כג, מ), ובלשון הברכה נאמר "אשר קדשנו במצותיו וציונו על נטילת לולב".

47. ראה דיונו המצוין של הנמן, 1980, עמ' 208–211.

48. ראה הנמן, 1980, עמ' 31–33; שרביט, 1976, עמ' 12–14.

יהא (הרווחת יותר בלשון חכמים). העתיד המקוצר, שנעלם למעשה מלשון חז"ל, עדיין משמש במסכת אבות, ובעיקר רק בה.

(ה) בין כתבי-היד לדפוסים

21. ספרות התנאים נחתמה, כאמור, לפני יותר מ-1700 שנה, וספרות האמוראים לפני יותר מ-1400 שנה. אבל אין לנו כתבי-יד מאותם זמנים. רוב כתבי-היד שנשרדו הם מן האלף השני, ורק מעט מן החומר של ספרות חז"ל הנמצא בידינו בכתבי-יד הוא מלפני שנת 1000.⁴⁹ כתבי-היד מן האלף השני המקיפים חיבורים שלמים של ספרות התנאים והאמוראים אינם מרובים, אבל מצויים בתוכם כמה וכמה כתבי-יד שנאמנותם ללשון המקורית נבחנה ביסודיות ואומתה בהרבה מחקרים. רובם הם מן הזמן שבין 1100 ל-1400 בקירוב.⁵⁰ אחרי אלה עומדים הדפוסים הראשונים, שנדפסו החל בסוף המאה ה-15, כגון הדפוס הראשון של המשנה משנת 1492.

22. רוב החוקרים סבורים, שגם כאשר נחתמה המשנה (ועמה ספרים אחרים של התנאים) סמוך לשנת 200, היא המשיכה להימסר בעל-פה, ורק בידי אנשים יחידים היו טפסים בכתב. עברו מאות בשנים עד אשר (כנראה בסוף המאה השביעית למניין הרגיל) התחילו להעתיק אותה באופן נרחב. מטבע הדברים, במציאות כזאת חלים שינויים בטקסט הנמסר. ועל כן אפילו כתבי-היד העתיקים כבר משקפים שינויים מסוימים בלשון המקורית. המחקר הראה, שבכל זאת רוב כתבי-היד שמלפני שנת 1250 (ואפילו עד 1400 במידה לא מבוטלת) היטיבו לשמור על הלשון המקורית, אבל בכתבי-היד המאוחרים (החל בשנת 1400 בקירוב) ובמיוחד בדפוסים כבר יש שינויים מפליגים מן הלשון המקורית.⁵¹ ויש לכך סיבות שונות שלא כאן המקום לפרטן. לפיכך מי שישווה משנה נדפסת למשנה שבכתבי-היד הקדומים והנאמנים יגלה דוגמות למכביר שבהן הן גבדלו זו מזו.

23. נדגים דברינו במספר תופעות. למשל, השמות קרסול וקרדום משמשים בצורה זו בדפוסים, וכנגד זה בכתבי-יד אנו מוצאים קורסל (ואהלות א, ט בכ"י פר ובכ"י ק במסורת הסופר), קורדום (כלים כט, ג בכ"י ק). יש יסוד לסברה, שהצורות קורסל

49. ראה רוזנטל, 1981, עמ' 96 ואילך; קוטשר, 1972, עמ' 52 (סעיף 53).

50. ראה קוטשר, 1977 (עמ' עג-קו), שהוא מחקר מופת לבירור מעמדו המיוחד והחשוב של כ"י ק; וכן הנמן, 1980, המוקדש לכ"י פא; והשווה גם בראשר, 1971, שהראה את משקלו של כ"י פז; ובראשר, 1980, המוקדש לכ"י פט. וראה גם בראשר, 1984 (הדיון בכתבי-היד השונים), במיוחד עמ' 190-193.

51. ראה קוטשר, 1977, עמ' עג ואילך; בראשר, 1980, במיוחד עמ' 34, 53-58; בראשר, 1984, עמ' 210 ואילך; בראשר, 1984, עמ' 1-6.

וקורדום נדחו מן הדפוסים מכיוון שלא תאמו את לשון המקרא.⁵² ועוד דוגמה: בהיות לשון חכמים לשון חיה שימש בה בניין נתפעל – במידת מה – שימוש פעיל (אקטיבי) הגורר מושא ישיר. ואכן הדבר מתועד בכתבי-יד, למשל: "גול ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומתחמדתן" (מכות ג, טו, כ"י ק); דהיינו – ומתחמדת אותן. בדפוסים⁵³ אין לכך זכר, והגרסה היא ומחמדתן, צורת בניין פִּעַל – כלומר, ומחמדת אותן – שבה השימוש הפעיל (האקטיבי) הוא דבר רגיל.⁵⁴ ויש שפע דוגמות כיוצא באלה.

(ו) טיפוסים הלשון השונים בכתבי-היד של המשנה

24. גם כתבי-היד העתיקים, המוסרים בדרך כלל לשון עתיקה הנאמנה ללשון המקורית, אינם משקפים לשון אחת. כאשר ממיינים את כל כתבי-היד השלמים והמקוטעים של ספרות התנאים, ובמיוחד של המשנה, אפשר לראות שבעיקרם הם מתחלקים מבחינה לשונית לשלוש קבוצות: כלומר, כתבי-היד מוסרים שלוש מסורות (או שלושה טיפוסים) של הלשון. כלל כתבי-היד מתחלקים לענף ארץ-ישראלי ולענף בבלי; הענף הארץ-ישראלי מתחלק גם הוא לשניים – טיפוס מערבי וטיפוס מזרחי. כולם משקפים במידה זו או אחרת מסורות של לשון חכמים שהילכו בארץ-ישראל בזמן הדיבור העברי לפני שנת 200 לספירה.⁵⁵

25. החלוקה בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי נותנת אותותיה בהבדלים לשוניים לא מעטים ונוגעת בנוסחאות לשוניות שונות. למשל, בענף הארץ-ישראלי אנו מוצאים את התבנית התחבירית ש + כינוי גוף שלישי + בינוני, כגון "שהוא שולח", "שהיא עושה", "שהן אוכלין"; וכנגד זה בענף הבבלי משמש מבנה קצר יותר – ש + גינוני: "ששולח", "שעושה", "שאוכלין". ואפשר להוכיח, ששני המבנים הם מקוריים בלשון ארץ-ישראל.⁵⁶

52. ראה בר-אשר, 1971, עמ' 171, 176 והספרות המצוטטת שם. סביר להניח, שבדפוסים מסוימים משתקף התהליך המתואר של המרת קורסל וקורדום בקורסול וקורדום על פי ניקוד לשון המקרא; אבל אפשר להניח, שהיו מסורות בלשון חכמים שקריאותיהן בתיבות אלו כמו בתיבות אחרות תאמו מלכתחילה את הצורות המשתקפות בניקודי המקרא וראה לעיל סעיף 12 וכן להלן סעיף 46 ובמיוחד הערה 125 להלן.

53. ויש כתבי-יד טובים שכבר אין בהם זכר לגרסה ומתחמדתן; למשל, כ"י פא גורס ומחמדתן.

54. לעתים שרר השימוש המיוחד של נתפעל עם מושא ישיר אחריו אפילו בדפוסים. כוונתי בעיקר לפועל נתקבל, למשל: "אלמנה... נתקבלה כתובתה" (כתובות יא, ד); "התקבלתי ממך מנה" (שם ה, א), ועוד.

55. בר-אשר, 1984 מציג את הנושא הזה לצדדי תוך הסתייגות ברורה באשר למידת הכרתנו את הענף הבבלי. עד כה נבדקה בדרך שיטה רק מסכת עבודה זרה (רוזנטל 1981); ויש צורך במחקר מקיף ומשלים כדי לעמוד על מסורת הלשון בענף הבבלי ויש לקוות שעבודותיהם של פרופ' ש' פרידמן ומר י' בריאר יאירו את עינינו בסוגיה זו.

56. ראה שם, עמ' 210.

26. החלוקה השנייה היא, כאמור, בתוך הענף הארץ-ישראלי, המתפצל לשני טיפוסים: טיפוס מערבי, המשתקף בכתב-יד הבאים רובם ככולם מאיטליה; וטיפוס מזרחי, המשתקף בכתב-יד שהועתקו במזרח. ההבדלים בין שני הטיפוסים מצטמצמים בעיקרם לעניינים של הגה וצורות. כלומר, הטקסט העיצורי של המלים זהה בדרך כלל, אבל קריאתן שונה.⁵⁷ למשל, בטיפוס המערבי המלה צפורן נקראת צָפֶרֶן (šippóren) ובטיפוס המזרחי היא נקראת צָפֶרֶן (š'póren).⁵⁸ וכך הריבוי של אחות הוא בטיפוס המערבי אָחִיּוֹת (ahyōt) ובטיפוס המזרחי אָחִיּוֹת (ahayōt).⁵⁹ צורת הבינוני של נפעל מפועלי ל"י בטיפוס המערבי היא בדרך כלל נִפְעָה (niṣ'e) ורק בפועל אחד מצאנו נִפְעָה (niṣ'a): נִפְעָשָׁה (ne'sā); וכנגד זה בטיפוס המזרחי מצינו נִפְעָה וגם נִפְעָה (niṣ'a/niṣ'e), עם נטייה גוברת לכיוון נִפְעָה (niṣ'a).⁶⁰

27. לסיכום, ההבחנה בין הענף הארץ-ישראלי לענף הבבלי אינה מצטמצמת רק לענייני הגה וצורות; היא נוגעת גם לתחביר. לעומת זאת ההבחנה בין שני טיפוסים בתוך הענף הארץ-ישראלי מצטמצמת לאבחנות בקריאתן של אותן מלים; ההבדלים הם בתורת ההגה ובתורת הצורות בלבד.

(ז) ייחודי מסורת

28. יש תופעות לשון לא מעטות שנמצאות רק בכתב-יד אחד, ואין להן זכר בכל כתב-יד האחרים, ואיננו יכולים לקבוע אימתי הן עלו בלשון; האם מדובר בצורות המשקפות מציאות לשונית מימי הדיבור העברי החי בתקופת התנאים או בחידושים שחלו בתהליך המסירה של הטקסטים בימי הביניים. זוהי שאלה סבוכה ולא קלה לבירור. בדרך כלל מחקר זהיר מסתפק בשלב ראשון בציון העובדות, עד שיימצאו כלים וצדים שיבואו להרחיב את מידת ידיעותינו על גלגוליהן במרוצת מאות השנים. נזכיר כמה דוגמות לייחודי הצורות בכתב-יד אחדים.

א. המלה צָפֶרֶן מופיעה בצורה זו בכל מקום בכל כתב-יד הקדומים. אבל כ"י פא מוסר במקום אחד את הצורה צָפֶן: "לְצִיפֹנָה" (ראש השנה ב, ו). זוהי צורה הזוהה לצורה הארמית צָפֶן, והיא נמצאת גם בעברית של השומרונים: הם קוראים בתורה את המלה צפונה (בראשית יג, יד) šibbūna.⁶¹

ב. רוב כתב-ידים – וגם המסורות שבעל-פה – קוראים בכל מקום במשנה את הפועל נמלך בבניין נִפְעַל (נִמְלָךְ). וכן נוהג גם כ"י פר ברוב היקרויותיו של הפועל (ואהלות ז, ג; פרה יז, א 4x; טהרות ה, ד), אבל בשתי הופעות הוא – ורק הוא – קורא צורת נתפעל, וְנִמְלָךְ (ידיים ב, ג 2x), כפי שכבר צוין (בראש, 1971, עמ' 183).

59. שם, עמ' 204–205.

58. שם, עמ' 204, 206.

57. שם, עמ' 205.

60. ראה בראש, 1992, סעיפים 8–15.

61. ראה קוסשר, 1972, עמ' 69.

ג. המלה עֶגְלָה היא מלה רגילה כל כך בלשון. בכל מקום שמדובר במשנה בעגלה ערופה כ"י ק מנקד עֶגְלָה ולמשל סוטה ו, ב; ט, א ועוד; אבל כשהשם בא בהא הידיעה הוא מנקד הָעֶגְלָה (סוטה ט, ז; סנהדרין א, ג; חולין א, ו ועוד).⁶² ולא נתברר טעמה של אבחנה מיוחדת זו בין צורת השם בלא הא הידיעה ובין צורתו בהא הידיעה. כל כתבי-היד האחרים קוראים תמיד עֶגְלָה/הָעֶגְלָה. ולא הזכרנו כאן אלא דוגמות ספורות לייחודי צורות בכתבי-יד אחדים.

(ח) המסורות שבכתב והמסורות שבעל-פה

29. כתבי-היד המשקפים מסורות קדומות ונאמנות ללשון חכמים המקורית נכתבו רובם לפני שנת 1250 (וקצתם עד 1400). עם שהם מאוחרים לתקופת הדיבור העברי הם קרובים אליה יותר מן הדפוסים הראשונים והאחרונים. המחקר בשלושת הדורות האחרונים הראה, שלבד מכתבי-היד יש לתת את הדעת למסורות שבעל-פה שבפי חכמים יוצאי ארצות שונות. ח' ילון היה הראשון שתבע לתת את הדעת למסורות שנמסרו בעל-פה מפי חכם לחברו במשך דורות בקריאת הספרות היהודית הקדומה.⁶³ ואכן, בעקבותיו התחילו חוקרי לשון חכמים לעסוק בקריאת המשנה בפי חכמים זקנים, מסרנים מובהקים בני עדות שונות. הגם שחכמים אלה בקיאים להפליא בקריאת המקרא, הם שמרו בקריאת המשנה הרבה צורות לשון שונות מאלו שבמקרא. ואף שהמסורות שבעל-פה הוקלטו ותועדו רק בדורותינו, העיון המדויק הראה, שהן מסורות צורות מתאימות להפליא למצוי בכתבי-יד עתיקים מלפני אלף שנים. המחקר התרכז עד עכשיו במיוחד במסורת יהודי תימן ובמסורות של יהודי ארצות המזרח האחרות – עיראק, סוריה – וגם במערב המוסלמי, בצפון אפריקה.⁶⁴ אבל לאחרונה התחילו חוקרים לתת את הדעת גם למסורות אשכנז שנשמרו בפי יהודים יוצאי אירופה.⁶⁵

30. נזכיר כאן כמה דוגמות בלבד. גם התימנים וגם הספרדים קוראים את בניין נתפעל בפתח בהברה האחרונה, כלומר נתפעל, ולא בצירה נתפעל.⁶⁶ גם התימנים, גם הספרדים וגם האשכנזים קוראים את כינוי הנוכח של השמות בצורה $\text{ך } (\bar{a}x)$ ולא בצורה $\text{ך } (x\bar{a})$; כלומר בִּיתֶךְ ($\text{bet}\bar{a}x$), סִפְרֶךְ ($\text{sif}\bar{r}\bar{a}x$) וכיוצא בזה.⁶⁷ תופעה נוספת

62. הבאתי עובדה זו בספרי בר-אשר, 1980, עמ' 55 הערה 262.

63. ראה למשל ילון, 1964, עמ' 11–23.

64. השווה מורג, 1963; שבטיאל, 1972 (שניהם עוסקים במסורת תימן); מורג, 1977 (על מסורת יהודי בגדאד בעיראק); כ"ץ, 1978 (על מסורת יהודי ג'רבה בתוניסיה); כ"ץ, 1981 (על מסורת יהודי חלב בסוריה); ממן, 1984 (על מסורת יהודי תיטואן במרוקו).

65. ראה לאחרונה מאמרו של מישור, 1989, על מסורת יהודי אשכנז.

66. ראה ילון, 1964, עמ' 15–18.

67. ראה ילון, 1964, עמ' 13–15; קוטשר, 1977, עמ' צא–צב.

היא הנטייה להכפיל את הריש ככל עיצור רגיל - כגון ערב, ארס, לערות - שנשמרה הן במסורת תימן הן במסורות הספרדיות⁶⁸ בדומה לכמה כתבי-יד עתיקים. במחקר שנעשה לאחרונה הוכח, שיש לתופעה זו עקבות גם במסורות האשכנזים. ההגיית מעורבין (בתנועה u אחרי העין), מצטרפין (בתנועה a אחרי הטיט) שבפי בני אשכנז נתפרשו יפה כמעידות על ההגייה הקדמונית מערבין, מצטרפין.⁶⁹

ה. לשון חכמים ולשונות אחרות

(א) המציאות הרב-לשונית בקרב דוברי לשון חכמים

31. בימי הבית השני ובימי התנאים, תקופה המשתרעת על פני יותר מ-700 שנה, הייתה הלשון העברית במגע ישיר עם לשונות אחדות. ספרי הבית השני במקרא משקפים מציאות זו של מגע בין דוברי לשונות אחדות. בראש ובראשונה ניכר המגע עם הארמית, בעיקר הארמית הממלכתית, וזו נותנת אותותיה בספרי עזרא ונחמיה, דניאל, מגילת אסתר וספרים אחרים. ויש אפילו קטעים ארמיים שלמים בתוך המקרא עצמו.⁷⁰ גם הפרסית והיוונית נתנו אותותיהן במידה מסוימת, במיוחד בספרי הבית השני. ויש גם השפעות של האכדית, כנראה בתיווך הארמית.⁷¹ בעברית של תקופת התנאים נמשך המגע עם הארמית, אבל זו אינה עוד הארמית הממלכתית, אלא ארמית מאוחרת יותר בעלת סימנים דיאלקטיים מובהקים. גם בתקופה זו הארמית משמשת מתווכת להשפעות של לשונות אחרות, בעיקר הפרסית והאכדית. המגע הגובר עם היוונית והמפגש עם הלטינית משאירים גם הם רישומים חזקים בתוך לשון התנאים, ואחר כך גם בתוך לשון האמוראים.⁷² נפרט כאן את דברינו בעיקר באשר למגע של לשון התנאים עם לשונות זרות.

(ב) לשון חכמים והארמית

32. יש מי שחושב, שדוברי לשון חכמים היו דו-לשוניים, ובכל מקום בארץ-ישראל דיברו ארמית ועברית כאחת. ויש הסבורים, שהיו אזורים שלא דיברו בהם אלא אחת

68. ראה למשל שבטיאל, 1972, עמ' 211; כ"ץ, 1978, עמ' 217.

69. ראה מישור, 1989, עמ' 102.

70. השווה "יגר שהדותא" (בראשית לא, מז), וכן הפסוק הארמי בירמיהו י', (יא) והקטעים הארמיים בעזרא ודניאל.

71. ראה טורסיני, 1937, עמ' 261-264.

72. חומר בסיסי מצוי בחיבורו של קראוס, 1898-1899; אבל שפע של פרטים תיכנו גדולי חוקריה של ספרות חז"ל, ר"ן אפשטיין בספריו ובמאמריו על המשנה והתלמוד והגר"ש ליברמן במחקריו ובמאמריו על התוספתא והתלמוד הירושלמי.

משתי הלשונות, אבל הדוברים היו חשופים גם ללשון השנייה⁷³ (ובאזורים מסוימים היה גם ציבור שדיבר יוונית). המגע הזה בין העברית לארמית ניכר היטב בלשון חז"ל הכתובה. יש חוקרים הנוטים להפריז בהשפעת הארמית על לשון חכמים, ויש המצמצמים אותה ביותר.

למשל, יש מי שטוען, שהכינוי אָת לזכר הנוהג בלשון חכמים הוא שאילה מן הארמית, והכינוי העברי המקורי הוא אָתָה;⁷⁴ אבל יש מי שסבור, שהכינוי אָת משקף צורה ענרית מקורית⁷⁵ שהוזמנה כבר במקרא פעמים אחדות – כגון "ואם ככה אָת עשה לי הרגני נא הרג" (במדבר יא, טו) – אבל היא לא זכתה להתפשט בעברית הכתובה אלא בתקופת לשון חז"ל.

ועוד דוגמה. בכתב-היד המשובחים של לשון חכמים מזדמנת צורה דקדוקית מיוחדת בפועל, בניין פֻעַל, בתנועת a (ארוכה) אחרי העיצור הראשון, והעיצור השני אינו כפול, כגון מְאָבְקִים (שביעית ב, ב'⁷⁶). פרופ' ש' מורג פירש את הצורה הזאת כצורה שאולה מן הארמית, בניין מקביל לבניין פֻאעַל (fa'ala) בערבית ב־a (ארוכה).⁷⁷ אבל פרופ' ז' בן-חיים סבר, שצורה זו היא התפתחות מקורית בתוך העברית; מדובר למעשה בבניין פֻעַל העברי, ובמקום שהעיצור השני איבד את ההכפלה נתארכה התנועה לפניו.⁷⁸ כלומר, מְאָבְקִים (m^eāb^eqīm) הוא מימוש אחר של מְאָבְקִים (m^eabb^eqīm).⁷⁹

אבל גם המצמצמים את השפעת הארמית מודים, שלשון חכמים קלטה מן הארמית יסודות בדקדוק, באוצר המלים ובמשמעויותיהן. למשל, בניין תִּפְעַל המשמש בפעלים משורשי פ"י – נְתוֹסְפוּ (עירובין ז, ז), מְתוֹקְדָת (ויקרא רבה ז, ה; צורת העבר הנסתר: נְתוֹקְד) – הוא גלגול עברי מאוחר של בניין תִּפְעַל (hittap'al) הארמי, שהוא בניין חי בהרבה דיאלקטים ארמיים.⁸⁰

33. ויש גם יש מלים וביטויים ארמיים שחדרו ללשון חז"ל. כגון "חצר הכבוד" (תמדי ד, ג). חצר (הכבוד) היא "אצבע" הכבוד; זוהי מלה שאולה מן הארמית; הביטוי "היותרת על הכבוד" (שמות כט, יג) מתורגם באונקלוס "חצרא דעל כבדא". המלה

73. הדעה שלשון חז"ל לא הייתה לשון חיה אלא לשון מלאכותית (ולשון הדיבור של היהודים בימי התנאים הייתה רק ארמית) הופרכה מומן, ואיש אינו מחזיק בה עוד. ראה ילון, 1964, עמ'

204–208; וכן קוטשר, 1977, עמ' סח–סט.

74. ראה קוטשר, 1977, עמ' פו; גלוסקא, 1987, עמ' 186–187.

75. ראה בראש, 1971, עמ' 172; הנמן, 1980, עמ' 460–465.

76. ראה בראש, 1980, עמ' 70 הערה 361.

77. ראה מורג, 1957, במיוחד עמ' 96.

78. ראה בן-חיים, 1977 (ה), עמ' 82–83.

79. ראה בראש, 1980, עמ' 125–126.

80. ראה ילון, 1964, עמ' 127–135.

שיבוקין שבצירוף "אגרת שיבוקין" (גיטין ט, ג), במשמע "ספר כריתות, גט", שקולה במשקל העברי ⁸¹pi'ul אבל שורשה הוא שב"ק הארמי, שעניינו "עזב". גם הצירוף "שכב מרע" (פאה ג, ז; בנא בתרא ט, ו) – "חולה אנוש לפני מותו" – הוא צירוף שאול מן הארמית. מצאנו בה "שכב מרע" כתואר, וגם "ישכוב מרע", כשהפועל שכב הוא בזמן "עתיד".⁸²

34. השפעת הארמית ניכרת גם בתופעות של קאלק (calque, "בבואה"), כלומר המלים כשלעצמן הן עבריות אבל ברקע שימושן עומדת הארמית. יש תופעות של קאלק סמנטי ויש תופעות של קאלק דקדוקי. דוגמה לקאלק סמנטי אנו מוצאים בפועל אָחז, שעניינו בעברית "תפס, החזיק": "שלח ידך ואחוז בזנבו" (שמות ד, ד); מקבילו הארמי אָחד משמעותו אינה רק "תפס, החזיק" אלא גם "סגר". בהשפעת אָחד הארמי דבקה במקבילו העברי גם ההוראה של "סגר". וכבר בספר נחמיה מתקופת הבית השני במקרא מצאנו "יגיפו הדלתות ואחוזו" (נחמיה ז, ג), וברור כאן שמדובר בסגירת הדלתות. אנו מוצאים את השימוש הזה גם בטקסט בלשון חז"ל כיסוד לדרשה, כאשר מנסים להסביר את שמו של המלך הרשע אחז: "למה נקרא שמו אחז, שאחז בתי כנסיות ובתי מדרשות" (ויקרא רבה יא, ז); "שאחזו" היינו "שסגר". וזהו כנראה יסוד השימוש בפועל אָחז בצירוף "האחוז את העינים" (סנהדרין סה ע"ב). כלומר, המשמעות של אָחד הארמי נעתקה אל מקבילו העברי.⁸³

והרי דוגמות לקאלק דקדוקי: השם שָׁדָה והשם כוס מופיעים גם בלשון המקרא וגם בלשון חכמים, אלא שבמעבר מן התנ"ך לספרות חז"ל שינו שני השמות את מינם הדקדוקי. בתנ"ך מצאנו כוס בנקבה, "תעבור כוס" (איכה ד, כא); אבל בלשון חכמים המין הדקדוקי שלה הוא זכר, "כוס ראשון" (פסחים י, ב), כנראה קאלק של כֶּס הארמית, שמינה זכר.⁸⁴ שָׁדָה במקרא מינה הדקדוקי הוא זכר: "ויקם השדה" (בראשית כג, כ); בלשון חכמים היא משמשת על פי רוב במין נקבה, כגון "שדה שקצרה גוים" (פאה ב, ז); אף כאן נראה שחָקל הארמית, שמינה הוא נקבה, היא שהשפיעה על העברית.⁸⁵

35. הארמית הייתה, לעתים, המתווכת במעבר של מלים וצורות מן האכדית ומן הפרסית ללשון חכמים. אף כאן נסתפק בדוגמות ספורות בלבד. המלה אסקופה (איסקופה) מופיעה לראשונה בתולדות העברית רק במשנה, והוראתה "סף, מפתן

81. מונחים רבים הקשורים במעמד המשפחתי נוהגים בלשון חז"ל במשקל פֻּעוּל בצורת הרבים פֻּעוּלִין, כגון קידושין, גירושין, וכך גם שיבוקין.

82. ראה גלוסקא, 1987, עמ' 1197–1198.

83. ראה קוטשר, 1977, עמ' שנה, תד; גלוסקא, 1987, עמ' 139–140.

84. ראה קוטשר, 1977, עמ' תד; גלוסקא, 1987, עמ' 542–544.

85. ראה קוטשר, 1977, עמ' תה; גלוסקא, 1987, עמ' 1233–1235.

הבית"; למשל: "היה קורא בספר על האסקופה" (עירובין י, ג). זוהי כנראה המלה askuppattu האכדית, שחדרה לארמית ושימשה בה בניבים רבים, כולל ניבי הארמית בארץ-ישראל.⁸⁶ דרך הארמית, שהייתה במגע רצוף עם האכדית זמן רב ואף באה במקומה כלשון דיבור במסופוטמיה, הגיעה המלה הזאת גם ללשון חכמים. דוגמה אחרת היא המלה אַתְרוּג. גם היא עולה לראשונה בעברית רק בתקופת המשנה: "רבי ישמעאל אומר: שלושה הדסים ושתי ערבות לולב אחד ואתרוג אחד" (סוכה ג, ד). המחקר הראה, שמדובר במלה הפרסית *turung*,⁸⁷ שחדרה לארמית. היא נמצאת בארמית של תקופת התנאים, כגון בתרגום אונקלוס "פירי אילנא אתרוגין לולבין" (ויקרא כג, מ), ובארמית של איגרות בר-כוסבה: "וישלחן למחנה לותר לבין ואתרגין" (איגרת 8, שורה 3) = "וישלחו למחנה אליך לולבים ואתרגים"; וגם בניבים של הארמית בארץ-ישראל בתקופת האמוראים.⁸⁸ אין ספק, שמן הארמית הגיעה המלה גם ללשון חכמים.⁸⁹

(ג) לשון חכמים והיוונית והלטינית

36. גם היוונית והלטינית נתנו אותותיהן בלשון חכמים.⁹⁰ אבל השפעתן נצטמצמה בעיקר לאוצר המלים. מלים רבות נשאלו מאחת משתי הלשונות הללו והכו שורשים בעברית: הן שימשו בלשון חכמים והמשיכו לשמש במשך כל ימי הביניים, ועודן חיות עד היום בעברית. למשל: אֶזְמֵל (*σμίλη*) פולמוס (*ἀπόλεμος*) פנקס (*πίναξ*) קתדרה (*καθέδρα*) הן מלים שגורות ביותר בעברית מאז תקופת המשנה; וכך גם לְבֶלֶר (*libellarius*), סֶפֶסֶל (*subsellium*) הן מלים שגורות בעברית מאז ימי חז"ל. דרך אגב, בכתבי-היד העתיקים נשמרות המלים הזרות בצורות קרובות יותר ללשונות המוצא. למשל, לבלר מופיעה בכתבי-יד עתיקים בצורה לְבֶלֶר, בתנועה המקורית ⁹¹i. ספסל מופיעה בכתבי-יד קדומים בצורה סֶפֶסֶל, בקיום התנועה המקורית ⁹²e. הצורה פנקס (*pinqas*) שונה מן *πίναξ* (*pinaks*) המקורית בזה, שבעברית צרור העיצורים *ks* (*qs*) נבקע על ידי התנועה שלפניו *a*, מכיוון שעל פי המבנה הפונולוגי של העברית אין מלה יכולה להסתיים בצרור של שני עיצורים. אבל בכתבי-יד מצאנו,

86. ראה גלוסקא, 1987, עמ' 170–171.

87. עקבות הנזן שבמלה *turung* ניכרים בדיגוש הגימל: אַתְרִיגִּים.

88. ראה גלוסקא, 1987, עמ' 187–188.

89. וראה דוגמות נוספות אצל טור-סיני, 1937, עמ' 265–278; וכן קוטשר, 1961, על פי המפתחות שבעמ' 126–136.

90. לזה הוקדש ספרו של קראוס, 1898–1899; וראה גם אלבק, 1959, עמ' 203–215.

91. ראה לאחרונה בר-אשר, 1980, עמ' 56.

92. ראה בר-אשר, 1971, עמ' 175–176.

שצורת הריבוי פִּנְקָסִיּוֹת (כלים כד, ז) שומרת על המבנה המקורי פִּנְקָסִיּוֹת⁹³ (pinaqs-āyōt ולא pinqas-āyōt), שכן המבנה הזה משתלב במבנה הלשון העברית: הצרור qs שאינו בא בסוף המלה יכול להמשיך להתקיים.

37. ועוד עניין חשוב. לא מעט מן השמות והתארים שחדרו מן היוונית והלטינית נקלטו בעברית קליטת עומק נוספת; נגזרו מהם פעלים עבריים ממש, המשמשים בה מאז תקופת לשון חז"ל ועד ימינו. למשל, השם παῖς הפך בעברית לִסְפוּג ונגזר ממנו הפועל סָפַג, כגון: "ולא סָפַגוּ המלח" (זבחים ו, ו); וכן יִסְפַּג (פרה יב, ב) בבגין פֻּעַל, נִסְתַּפַּג (מכשירין ב, א) בבניין נתפעל. וכן השמות סָפַג ("מטפחות הסָפַג", כלאים ט, ג), סִפּוּג (זבים א, ד) = "ניגוב הגוף". השם קטגור (κατήγορ) נגזר ממנו הפועל קָטַרַג (בשיכול עיצורים בין גימל לריש): "אין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה" (ירושלמי שבת ה, ב). התואר καλός = "טוב, יפה" נגזר ממנו הפועל קָלַס = "שיבח": "לפיכך אנו חייבין להודות להלל... ולקלס" (פסחים י, ה); "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו" (ברכות ג ע"א). וכן בסיס (βάσις), וממנו נגזר הפועל בָּסַס: "ומי בסס העולם" (שיר השירים רבה, פרשה א).

ו. נספח: מקורות עקיפין להכרת לשון חכמים

(א) מקורות מישרין ומקורות עקיפין

38. כלל ברזל בלשון: מי שבא לתאר דיאלקט איזה שהוא או לשון כלשהי צריך להודק לעדים המתארים אותם במישרין ולא לעדים עקיפים. העדים הישירים יכולים להיות תעודות שבכתב ועל אחת כמה וכמה עדים של דיבור; דבר שניתן להשיגו ביתר קלות בדורותינו בשל אמצעי ההקלטה המשוכללים. ואולם דברים אלה, שכוחם יפה באשר ללשון חיה, אינם מספיקים בחקירתה של לשון עתיקה. גם החוקר לשון מדורות קודמים או מדורות קדומים צריך שיהיו בידיו עדים בני התקופה, שהמידע שהם מוסרים הוא מקיף ככל האפשר. אבל לא בכל לשון ישנן תעודות שכוחן יפה למסור את כל הנתונים הלשוניים הדרושים לתיאור מערכת הדקדוק והמילון. זהו המצב בחקר העברית הקדומה, הן לשון המקרא הן לשון חכמים.

39. כאשר אנו באים לחקור ולתאר את לשון חכמים, שהייתה מדוברת לפני כ־1800 שנה (או את לשון המקרא, שהייתה מדוברת בתקופה שלפני יותר מ־2200 שנה), אנו ניצבים בפני קשיים לא מעטים. נזכיר רק שניים מן הקשיים העיקריים: א. אין בידינו אלא כתבים מועטים בני התקופה שלשון חז"ל הייתה מדוברת בה. כתיב־היד של הספרות שלה באים, כאמור, מסוף האלף הראשון למניין הרגיל

93. הניקוד פִּנְקָסִיּוֹת (pinaqsāyōt) נמצא בכ"י פרי; בכ"י ק נמצאת צורה שונה במקצת, פִּנְקָסִיּוֹת (pinaksāyōt); בשתיהן התבנית pinaqs באה לפני צורת הריבוי -āyōt/-tyōt.

(מיעוטם) או מראשית האלף השני (רובם).⁹⁴ התעודה הקדומה ביותר של ספרות חז"ל היא הכתובת ההלכתית שנתגלתה בחפירות של רחוב בעמק בית-שאן, וזמנה הוא כנראה מן המאה השביעית לספירה;⁹⁵ כלומר, מאות בשנים לאחר שלשון חכמים חדלה להיות מדוברת.

ב. מגבלותיו של הכתיב העברי: כתיב זה מציין בעיקר את העיצורים, וגם אותם אין הוא מביע תמיד ולמשל, ההבדל בין הפונמות ש/ש [s/š] אינו מובע כלל בכתיב, והם הם הדברים באשר להבדל בין האלופונים ב/ב [b/b], ואת התנועות הוא מציין רק באופן חלקי. כגון: כפר (= כפר) בלא הבעה של התנועות בכתיב; כיפר (= כפר) – רק התנועה הראשונה מובעת בכתיב. לעתים גרפמה אחת מביעה כמה צורות, כגון: הגרפמה מכתב עשויה להביע גם את מכתב וגם את מכתב וגם אפשרויות נוספות (מכתב, מכתב ועוד). ואמנם במקום אחד לפחות יש מחלוקת בין המסירות: "מכתב שניטל הכותב טמא מפני המוחק" (כלים יג, ב). כתב-יד פא, פר קוראים מכתב, ואילו כתב-יד ק, פס קוראים מכתב.⁹⁶

40. באמת, חלק של בעיות המידע הבלתי שלם בטקסטים של ספרות חז"ל נפתרות בעזרת טקסטים מנוקדים. אבל הללו רובם ככולם הם מן האלף השני (ורק מיעוט קטן של טקסטים מנוקדים נוקדו לפני שנת 1000). ומאליה עולה השאלה: ניקודים אלה, כמה הם חוזרים אחורנית בזמן? שהרי אנו יודעים, שיש שינויים מכוונים ושינויים בלתי מכוונים (כגון שגיאות) שנפלו בטקסטים בתהליך המסירה שלהם בימי הביניים. כמובן, כאשר אנו מוצאים צורה שיש עליה כמה וכמה עדים ולעתים הרבה עדים (או כל העדים) שבאו ממקומות שונים בפזורה היהודית בימי הביניים, צורה כזאת חזקת קדמותה גדולה. ואפשר להניח, שמדובר בצורה המשקפת פרט או כלל לשוני מימי הדיבור העברי. למשל, המלה שעה, יש עדויות רבות שהייתה נקראת בקמץ המתקיים בגטייה: שַׁעַת- (ולא שַׁעַת-), שַׁעַתִּי (ולא שַׁעַתִּי), שַׁעַתוֹ, שַׁעַתוֹ וכו'; מעידים על כך כתב-יד מנוקדים רבים ומסורות שבעל-פה, כפי שכבר הראה ר"ח ילון.⁹⁷ הדעת נותנת, שזו צורה אותנטית מתקופת לשון חכמים לפני שנת 200 לספירה. ריבוי העדויות שאינן תלויות זו בזו הוא עובדה מוצקת.

41. ההזדקקות לעדים עקיפים עשויה לתת משנה תוקף וחיזוק רב לקדמותם של הנתונים מן העדים הישירים עצמם. צורות שנגמצאו בעדים הישירים, שהם כאמור מימים מאוחרים בהרבה לתקופת חיותה של לשון חכמים, כאשר הן נתמכות בעדים חיצוניים חזקת האותנטיות שלהן נעשית איתנה ומוצקה.

94. ראה לעיל, סעיף 21.

95. השווה זוסמן, 1974, עמ' 88–158.

96. לפירוט העניין ראה בראש, 1984, עמ' 14–15.

97. ראה ילון, 1964, עמ' 117–123.

העדים העקיפים הם רבים ומגוונים. למשל: התעודות ממדבר יהודה ומגילות קומראן ומסמכים מימי המרד של שמעון בר-כוסבה ברומאים, העברית של השומרונים, תעתיקים יווניים ולטיניים של העברית הנמצאים בתרגומי המקרא הקדומים שנכתבו בשתי הלשונות או בטקסטים שנתחברו בידי אבות הכנסייה. מעלתם של כל אלה, שהם מחוץ למסגרת המסירה של הספרות היהודית המקובלת. בספרות היהודית הייתה תחרות מתמדת של מקורות ספרותיים שונים הכתובים בלשונות ובלהגים שונים: לשון המקרא, לשון חכמים ולשון התפילה משקפים מערכות לשוניות של העברית הנבדלות זו מזו במידה רבה או מועטת. ומוסף עליהם הטקסטים הארמיים במקרא, התרגומים הארמיים, התלמוד הירושלמי והמדרשים והתלמוד הבבלי; כל אלה משקפים להגים ארמיים שונים. מטבע הדברים היו חטיבות שהיו ידועות יותר ושנהגו מיתר יוקרה מאשר חטיבות אחרות בתוך הספרות הגדולה הזאת; והטקסטים בעלי היוקרה, הידועים יותר, עשויים להשפיע על הטקסטים הידועים פחות.⁹⁸ לפיכך, כאשר אנו באים לברר תופעות בלשון חכמים בעזרת מקורות לא-יהודיים, שלא נשאו בכל עומס הירושיה של הספרות היהודית ולא ידעו את בעיות מסירתה, אנו נמצאים מסתייעים בעדים אובייקטיביים. נדגים את הדברים בקצרה.

(ב) תעודות ממדבר יהודה

42. המלית הימנו, הימנה נפוצה בדרך כלל במשניות של הענף הבבלי של לשון חכמים. וכנגדה במשניות של הענף הארץ-ישראלי.⁹⁹ משמשת בדרך כלל המלית ממנו, ממנה.¹⁰⁰ לכאורה יכול אדם לטעון, שהמלית הימנו, הימנה נוצרה בבבל בתקופת התלמוד הבבלי. והנה נתברר, שהיא הייתה קיימת בארץ-ישראל כבר במאה השנייה לספירה, בהיות הדיבור העברי חי בארץ-ישראל. היא מצויה במכתבים ובתעודות ממדבר יהודה מראשית המאה השנייה, למשל: "יותר הימנו עוד דינרין ששה עשר" (תעודה ממערת האיגרות¹⁰¹).

המלית ב' בעברית מופיעה בספרות חז"ל בשתי צורות: בְּבִית (*b^ebēt*), אבית (*abbēt*)¹⁰²; הצורה השנייה מזדמנת רק לעתים רחוקות בספרות חז"ל,¹⁰³ ולא ידענו

98. ראה קוטשר, 1977, עמ' עג; אבל דבריו מנוסחים בצורה קיצונית. וראה בר-אשר, 1984, עמ' 210–216.

99. עניין הענפים והטיפוסים של לשון חכמים נזכר לעיל בסעיפים 24–26.

100. ראה פירוש הנתונים אצל בר-אשר, 1984, עמ' 213–214.

101. ראה בר-אשר, 1984, עמ' 214 והערה 157. וראה לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 75.

102. משתקף כאן תהליך זה: *bbēt* < *b^ebēt* (השָׁנָא בראש המלה בשמט, ונוצר הגה מוכפל [= צורר עיצורים] בראש המלה) *abbēt* < (התנועה הפרוטסטית באה לפרק את צורר העיצורים) [ראה ילון, 1967, עמ' 69; קוטשר, 1977, עמ' סג; בן-חיים, 1977 (ה), עמ' 38].

103. השווה אפשטיין, 1948, עמ' 1258–1259.

באיזו תקופה בלשון היא נוצרה. משנתגלו תעודות מדבר יהודה, נתברר, שהיא הייתה קיימת כבר במאה השנייה: "עקב בן יהודה שיושב אבית משכו" (איגרת 8 מאיגרות בר-כוסבה, שורות 3-104); "אבית משכו" = בבית משכו.

יש עוד לא מעט דוגמות כיוצא בשתי אלה שהבאנו כאן,¹⁰⁵ הנותנות ממד של עומק לתופעות בלשון חכמים. מסתבר, שצורות מסוימות משקפות דיאלקט עברי שהיה חי בימי הבית השני או סמוך לחורבנו באחד מאזורי הארץ (בשתי הדוגמות הנזכרות נראה, שמדובר בדרכי לשון שהיו נהגים בדרומה של ארץ-ישראל).¹⁰⁶

(ג) מסורת השומרונים

43. מסורת השומרונים ידועה לנו בעיקר בזכות מפעלו הגדול של פרופ' זאב בן-חיים בווידוי המקיפים על העברית והארמית נוסח שומרון.¹⁰⁷ אמנם חלק גדול של התעודות נרשמו ונקלטו מפי שומרונים החיים בדורותינו, אבל כבר הראה בן-חיים בעזרת ספרות הלשון שלהם,¹⁰⁸ שרובי התופעות שנשמרו עד ימינו חוזרות ומשתלשלות אחורנית עד ימי הדיבור העברי.¹⁰⁹ לפיכך תופעות מלשון חז"ל הנמצאות גם במסורת השומרונים מידת האותנטיות שלהן – כמשקפות צורות מימי הדיבור העברי – עולה עשרת מונים. נדגים דברינו בשתי דוגמות:

44. הקריאה ṣṣpōren בפא רפה ידועה בטיפוס המזרחי של לשון חז"ל;¹¹⁰ בטיפוס המערבי של לשון חז"ל משמשת הצורה ṣṣpōren ,¹¹¹ והיא הצורה הנמצאת במקרא (הטברני,¹¹² והבבלי,¹¹³). האם הצורה המשמשת בטיפוס המזרחי היא התפתחות מאוחרת שחלה בלשון חז"ל בימי הביניים באחד המקומות במזרח? לכאורה אפשר היה לטעון כך. אבל מסורת השומרונים הקוראת ṣṣferən ¹¹⁴ מחזקת את

104. ראה קוטשר, 1977, עמ' סב-סג.

105. ראה מה שכתבנו לעיל בסעיף 18 על התארמלה במגילת ברית דמשק.

106. וראה לעיל, סעיפים 18-19.

107. וראש לכולם ספריו "עברית וארמית נוסח שומרון" (ראה ברשימת הקיצורים).

108. לספרות הלשון של השומרונים הוקדשו שני הכרכים הראשונים של חיבורו "עברית וארמית נוסח שומרון" (= בן-חיים, 1957 [א-ב]).

109. ספריו של בן-חיים מלאים הוכחות לדעה, שהטקסטים של השומרונים מוסרים לשון שרוב גילוייה משקפת מציאות מימי דיבור העברי והארמי.

110. ראה לעיל, סעיף 26; וקודם לכן בר-אשר, 1971, עמ' 181, 183; בר-אשר, 1984, עמ' 204, 206.

111. ראה בר-אשר, 1984, שם.

112. השווה ṣṣpōren (ירמיה יו, א), ṣṣpōren (דברים כא, יב).

113. ראה ייבין, 1985, עמ' 1069.

114. השווה צפריני ṣṣferniyya (דברים כא, יב; ראה בן-חיים, 1961 [11], עמ' 134). מעניין, שכך-חיים הניח את קיומה של הצורה ṣṣpōren בעברית כמקבילה של הקריאה השומרונית, ואחר כך התברר שאין צורך בצורה משוחררת, שהרי צורה זו ממש – ṣṣpōren – מצויה בכתב-היד פר, א, במשניות מנוקדות ניקוד בבלי ובמסורת תימן (ראה במקומות הנרמזים בהערה 110 לעיל).

הסברה, שהצורה בלא פא דגושה נהגה בארץ-ישראל בימי הדיבור העברי, ואינה התפתחות מאוחרת.¹¹⁵

השם אילת נהגה במסורות של לשון המשנה בשתי דרכים: אֵילַת 'elat (כ"י ק וכ"י פא, מעשר שני ה, ב; אֵילַת 'aylat (בעדים שונים במשנה הנ"ל¹¹⁶), וממנו נגזר שם התואר אֵילִית 'aylātit (כ"י ק, מכשירין ה, ג¹¹⁷). במקרא הטברני מצאנו אֵילַת (דברים ב, ה; מלכים ב יד, כב ועוד), אבל במקרא השומרוני מצאנו "מאילת" (דברים שם, שם) ¹¹⁸mi'ayyālat, כלומר צורה בדיפטונג ay בהברה הראשונה. וכן מצינו בתעתיקים יווניים $A\epsilon\lambda\alpha$, $A\epsilon\lambda\alpha\theta$, כפי שכבר ציין קוטשר.¹¹⁹

(ד) התעתיקים ליוונית וללטינית

45. גם התעתיקים היווניים והלטיניים של העברית הם עדים חשובים מאין כמותם להכרת צורות אותנטיות של לשון חז"ל. במקומות לא מעטים במקרא הצורות הנמצאות בתעתיקים קדומים אינן תואמות את הניקוד הטברני של המקרא, אבל זהות הן לחלוטין לצורות שנמצאות בכתב-יד מנוקדים ולא מנוקדים של לשון חכמים. כבר הזכרנו את הצורה $E\lambda\lambda\eta$ (=הָלֵל) שנמצאה בתרגום השבעים.¹²⁰ וזה עתה הזכרנו את הצורה $A\epsilon\lambda\alpha$, $A\epsilon\lambda\alpha\theta$ (=אֵילַת).¹²¹ ויש עוד רבות כמותן. נזכיר כאן דוגמה נוספת.

46. השם קרסל מופיע במקרא פעמיים, וקריאתו בניקוד הטברני היא קֶרְסֵל qarsōl (>qarsul): קֶרְסֵלִי (שמואל ב כב, לו; תהלים יח, לו). וכך מצאנו גם בכתב-יד של המשנה קרסוליו (כ"י ק, בכורות ז, ו¹²²), וכן בניקוד הבבלי.¹²³ אבל מצאנו גם

115. בעבר הנחתי, שצֶפְרֶן ($\epsilon^o\phi\acute{o}ren$) היא התפתחות מאוחרת של צֶפְרֶן ($\epsilon^o\phi\acute{o}ren$), כלומר היה כאן תהליך של הפלולוגיה, בטלה ההכפלה של העיצור פא ($p < p < \phi$), ובגלל זה נתקצרה התנועה i לִשְׁאָן (ראה בראש, 1971, עמ' 181). אבל אפשר להציג את הנתונים בדרך שונה; צורת-האם של $\epsilon^o\phi\acute{o}ren$ הייתה $\epsilon^o\phi\acute{o}ren$ * (וכבר העיר בן-חיים, 1961 [12], עמ' 134, שהמקבילה של המלה בלשונות אחרות אין בה הכפלה של הפא). צורה זו נתפתחה לאחת משתי צורות: $\epsilon^o\phi\acute{o}ren$ (כדי לשמור על התנועה הקצרה i נסגרה ההברה על ידי הכפלת הפא); $\epsilon^o\phi\acute{o}ren$ (במקום שלא נסגרה ההברה נחספה התנועה הקצרה i לִשְׁאָן). דבר דומה אנו מוצאים בווז המקבילות אֶסֶר/אֶסֶר: נראה ששתיהן התפתחו מן $\epsilon^o\phi\acute{o}ren$ *; זו התגלגלה לאֶסֶר (במדבר ל, ג) וגם לאֶסֶר (אֶסֶרִיָּה, שם, פס' ו) על פי התהליכים שהזכרנו.

116. ראה בראש, 1980, עמ' 127.

117. ראה קוטשר, 1977, עמ' תמד-תמה; אבל כ"י פר גורס במסכת מכשירין אֵילִית ('elatit).

118. ראה בן-חיים, 1977 [ד], עמ' 317.

119. ראה קוטשר, 1977, במקום הנרמז לעיל בהערה 117.

120. ראה לעיל, סעיף 12.

121. ראה הסעיף הקודם (44).

122. שתי האותיות האחרונות כתובות בכתב-יד על גבי גרד: קרסול[ין].

123. ראה ייבין, 1985, עמ' 987.

קורסל (אהלות א, ח); בכ"י פר הקריאה היא קורסל qursēl, ומעין זה גם בכ"י ק, קורסל.¹²⁴ צורה זו יש לה רצ בתעתיק של אב-הכנסייה אורייגנס בטור השני של ההקספלה לתהלים (וית, לז); הוא גורס שם χορσελαι, שהיא זהה בלא ספק לצורה qorsēl/qursēl שבכתב-יחיד פר, ק (מסורת הסופר), פא וקטע גניזה. העדות של אורייגנס מקדימה מאות בשנים את כתב-יחיד של לשון חכמים, והיא קרובה מאוד לתקופת הדיבור העברי (אב הכנסייה הנ"ל חי, כידוע, סמוך לתחימת המשנה).¹²⁵

(ה) לשון התפילה והפיוט

47. איש לא יטיל עוד ספק בחשיבות הרבה של המקורות העקיפים להכרת דקדוקה ומילונה של לשון חכמים. על אלה ניתן להוסיף גם מקורות יהודיים אחרים, כמו לשון התפילה ולשון הפיוט; גם אלו יש בהם מקבילות ללשון חכמים, כפי שכבר הראו חוקרים רבים, כגון ר"ח ילון,¹²⁶ קוטשר,¹²⁷ ולאחרונה גם א' אלדר¹²⁸ וי' יהלום.¹²⁹ צורות לשון רבות האופייניות לכתב-יחיד של לשון חכמים משוקעות בלשון הסידור ובפיוטים רבים. למשל בניין נָפֶעַל, המצוי בכתב-יחיד של המשנה, כגון "נוטל טעם הפירות" (סוטה ט, יב),¹³⁰ מצוי גם בלשון הסידור – "וְנָטַל כבוד מבית חיינו" (תפילת "אתה יצרת" לשבת ראש-חודש) – ומצוי לדוגמה גם בפיוטים רבים.¹³¹ ועוד דוגמה: שמות במשקל פֶּעֶל/פֶּעֶלָן (po'lan/pu'lan), המשמשים הרבה בכתב-יחיד של המשנה, כגון בוישן (= בִּישָׁן, אבות ב, ה), תורגָּמָן/תורגָּמָן (מגילה ד, ד 2א, ועוד), נמצאים גם בפיוטים רבים, כפי שהראה אלדר.¹³² ויש עוד דוגמות כיוצא באלה למכביד.¹³³

124. כך כתב הסופר; אבל הנקדן מחק את הוא וקרא קרסל (qarsul). וגם פא גרס בקורסל, וכן גרסת המנכד בקטע גניזה ולפי עדותו של א' גולדברג, מסכת אהלות, ירושלים תשס"ו, עמ' 10.

125. אני שב ומדגיש, שחלופות כגון הימנו/ממנו, צָפָרְן/צָפָרְן, אֵילַת/אֵילַת, קרסול/קורסל אין בהכרח לראותן שני שלבים כרונולוגיים של צורה אחת, כפי שנטה בדרך כלל פרופ' קוטשר לראות את הדברים, אלא אפשר לראותן שתי צורות מקבילות המשמשות בזמן אחד (בשני להגים שונים? ראה לעיל, סעיף 12).

126. ראה ילון, 1964, במקומות רבים בספר; וראה להלן, הערה 130.

127. ראה קוטשר, 1972, עמ' 53–54.

128. ראה הערות 131–132 להלן.

129. ראה יהלום, 1985, עמ' 162–176.

130. ראה ילון, 1964, עמ' 152–159.

131. ראה אלדר, 1979, עמ' 381–383 והספרות המצוטטת שם.

132. ראה אלדר, 1979, עמ' 180, 184 ועוד.

133. סוגיה זו (מידת הקרבה בין לשון התפילה והפיוטים ללשון חכמים) נאמרו בה דברים חשובים מפי החוקרים וראה הערות 126–132; וראה לאחרונה גם את מאמרו של י' ייבין, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט", מחקרים בלשון ד [תש"ן], עמ' 161–204, אבל היא עדיין מחכה להרחבה ולהשלמה.

ז. סיכום

48. בסקירתנו זאת השתדלנו לתת תמונה של נושאי-היסוד במחקר לשון חכמים: הספרות הכתובה בה, מוצאה, מהותה לעומת לשון המקרא (סקרנו כאן חמישה מן העניינים הכרוכים בנושא זה), מידת אחדותה של לשון חכמים (פירטנו שמונה עניינים המבליטים את השאלה הזאת על כל צדדיה). התחקינו אחרי זיקתה ללשונות אחרות וניסינו להציע בקצרה את תרומתם של מקורות עקיפים להכרתה (והדגמנו שלושה מן המקורות הללו), ואף נגענו במשהו בקרבה שבין לשון חז"ל ללשון התפילה והפיוט.

49. כל אחד מן הנושאים הללו הוא מסכת רחבה של שאלות ובירורים שהחוקרים עוסקים בהם זה עשרות בשנים. לא התיימרנו למצות אותם, אלא ביקשנו לפתוח אשנב קטן למעוניין להציץ אל מקצוע ממקצועות מדעי היהדות שזכה לתבופה של ממש רק בדורותינו, ובאחרונה הוא מושך אליו דור צעיר של חוקרים, בעיקר בארץ-ישראל.¹³⁴ בירורם הנמשך של כתבי-יד רבים וחקירתן של מסורות שבעל-פה תורמים בכל עת לשינוי ערכים בתפיסת המקצוע. סוגיות שונות – מהן חדשות ומהן ישנות – בתחומי הדקדוק ובחקר אוצר המלים זוכות ללימוד מעמיק ולהצגה מחודשת.

רשימת קיצורים

א. כתבי-יד

א = כ"י אנטונין לסדר טהרות של המשנה, על פי המהדורה הפקסימילית בספרו של א"י כ"ץ, גנוזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' קסט-שיט.

פא = משנה כ"י פארמה א' קודקס דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.

פס = משנה כ"י פאריס 328-329 בספריה הלאומית בפריס, מהדורה פקסימילית עם מבוא מאת מ' בראשר, ירושלים תשל"ג.

פר = משנה כ"י פארמה ב' קודקס דה-רוסי 497, מהדורה פקסימילית עם מבוא מאת מ' בראשר, ירושלים תשל"א.

ק = משנה כ"י קאופמן A 50, מהדורה פקסימילית מאת ג' בר, האג 1929; צולמה מחדש, ירושלים תשכ"ח.

קיימבריג' = ו"ה לו, מתניתא דתלמודא דבני מערבא וכו', קיימבריג' 1983 (נדפס מחדש, ירושלים תשכ"ו).

134. בעשר השנים האחרונות עסקו ועוסקים יותר מעשרה חוקרים צעירים במחקר לשון חכמים באוניברסיטאות בישראל (רובם ככולם באוניברסיטה העברית בירושלים).

ב. ביבליוגרפיה

- אלבק, 1959 = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים-תל-אביב תשי"ט.
- אלדר, 1979 = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כך ב - ענייני תצורה (= עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט.
- אפשטיין, 1933 = י"ג אפשטיין, "פירושי הריב"ן ופירושי ורמייזא", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 11-34, 153-192.
- אפשטיין, 1948 = הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
- אפשטיין, 1957 = הנ"ל, מבואות לספרות התנאים, תל-אביב-ירושלים תשי"ז.
- בן-חיים, 1957, 1961, 1977 = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים תשי"ז (נרכים א-ב), תשכ"א (ג), תשל"ז (ה-ו).
- בן-חיים, 1958 = הנ"ל, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח ולשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245 (מצוטט על פי קובץ א, עמ' 36-58).
- בן-חיים, 1985 = הנ"ל, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות - כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25.
- בר-אשר, 1971 = מ' בר-אשר, "מבוא למשנה כ"י פארמה ב' דה-רוסי 497", ירושלים תשל"א (מצוטט על פי קובץ א, עמ' 166-185).
- בר-אשר, 1977 = הנ"ל, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 83-102 (מצוטט על פי קובץ ב, עמ' 123-142).
- בר-אשר, 1980 = הנ"ל, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם.
- בר-אשר, 1983 = הנ"ל, "נשכחות בלשון התנאים", בתוך: מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83-110.
- בר-אשר, 1984 = הנ"ל, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.
- בר-אשר, 1984 = הנ"ל, "על משוגות הניקוד בכ"י קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17.
- בר-אשר, 1985 = הנ"ל, "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 75-99.
- בר-אשר, 1986 = הנ"ל, "בירורים בלשניים בכתב-היד של המשנה, טיפוס הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כך שביעי (חוברת 7), ירושלים תשמ"ז, עמ' 183-210.
- בר-אשר, 1988 = הנ"ל, "מחקר הרקדוק של לשון המשנה - הישגיו, בעיותיו ותפקידיו", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות (ישיבות מרכזיות: הלשון העברית והארמית), ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-37.

- בר-אשר, 1992 = הנ"ל, "לתצורת הבינוני של גזרת ל"י בנפעל בלשון חז"ל", ספר היובל לגד בן-עמי צרפתי (בדפוס, צפוי ב-1992).
- ברויאר, 1987 = י' ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 127-153.
- גינצבורג, 1960 = ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה - מחקר ומסה, תל-אביב תש"ך.
- גלוסקא, 1987 = י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"ח (1987).
- הנמן, 1980 = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם.
- זוסמן, 1974 = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88-154.
- טור-סיני, 1937 = נ' טור-סיני (טורטשינר), "מלים שאולות בלשוננו", לשוננו ח (תרצ"ז), עמ' 99-109, 259-278.
- יהלום, 1985 = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה.
- ייבין, 1985 = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי (שני כרכים), ירושלים תשמ"ה.
- ילון, 1964 = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- ילון, 1967 = הנ"ל, מגילות מדבר יהודה - דברי לשון, ירושלים תשכ"ז.
- כ"ץ, 1978 = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה (= עדה ולשון ב), ירושלים תשל"ח.
- כ"ץ, 1981 = הנ"ל, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה (= עדה ולשון ז), ירושלים תשמ"א.
- ליפשיץ, 1917 = א"מ ליפשיץ, "לשאלות הלשון... [פרק] ה. הדקדוק המקראי והדקדוק המשנתי", שפתנו, קובץ ראשון, מוסקבה תרע"ג (מהדורא ב, ירושלים-ברלין תרפ"ג), עמ' 39-42.
- מורג, 1957 = ש' מורג, "בנין פֿעל ובנין נִתְפַּעַל (לבירורן של צורות במסורת לשון חכמים)", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 349-356; כז (תשי"ח), עמ' 556 (מצוטט על פי קובץ א, עמ' 93-101).
- מורג, 1963 = הנ"ל, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
- מורג, 1977 = הנ"ל, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד (= עדה ולשון א), ירושלים תשל"ז.
- מורשת, 1981 = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א.
- מישור, 1989 = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז - בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127.

- מישור, 1989 = הנ"ל, "איגרת עברית אוקספורד (MS. Heb. d.89(P) - פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 215-264.
- ממן, 1984 = א' ממך, "מסורת הקריאה של יהודי תואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51-120.
- נוה, 1978 = י' נוה, על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח.
- סגל, 1936 = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.
- סגל, 1939 = הנ"ל, "חלום-חלומות-חלומות", לשוננו י (תרצ"ט-ת"ש), עמ' 154-156.
- סוקולוף, 1972 = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כ"י ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42, 135-149, 270-279 (מצוטט על פי קובץ א, עמ' 257-301).
- קובץ א = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ב (תשל"ז).
- קובץ ב = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תש"ם.
- קוטשר, 1959 = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, 1961 = הנ"ל, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א.
- קוטשר, 1972 = הנ"ל, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו; מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 3-82.
- קוטשר, 1977 = הנ"ל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
- קראוס, 1899-1899 = S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Teil I, Berlin 1898; Teil II, Wörterbuch, Berlin 1899.
- רוזנטל, 1981 = ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א.
- שבטיאל, 1972 = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ א, עמ' 207-251.
- שרביט, 1976 = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו.